

Хмельницький національний університет
Гуманітарно-педагогічний факультет
Кафедра соціальної роботи і соціальної педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Перший (бакалаврський)

Освітній рівень

«ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ З ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАКЛАДІВ В БІОЛОГІЧНІ СІМ'Ї»

Назва теми

Галузь знань 23 Соціальна робота

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність 231 Соціальна робота

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма Соціальна робота. Соціальна педагогіка

Назва освітньої програми

Спеціалізація Соціальна педагогіка

Назва спеціалізації

_____
Номер індивідуального навчального плану студента

Виконав: студент IV курсу, групи СРз-19-1 _____ Михайло Дівіцький

Підпис

Ім'я, прізвище

Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент _____ Наталія Голова

науковий ступінь, вчене звання Підпис

Ім'я, прізвище

Нормоконтролер

До захисту допускаю:

Зав. кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки

доктор педагогічних наук, професор _____

Юрій БРИНДІКОВ

Підпис

Ім'я, прізвище

_____ 2024 р.

АНОТАЦІЯ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема дипломної роботи *«Особливості соціального супроводу дітей з інституційних закладів в біологічні сім'ї»*

Студент: Дівіцький Михайло Дмитрович

Керівник: Голова Наталія Іванівна

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел (37 найменувань, серед них 2 – іноземною мовою), 5 додатків. Загальний обсяг роботи складає 74 сторінки, із них основного тексту – 55 сторінок. Робота містить 3 таблиці і 3 рисунки.

Ключові слова: соціальний працівник, соціальний супровід, соціалізація, розвиток, особистість, сім'я, соціальне сирітство, деінституалізація, реінтеграція, біологічні сім'ї, інтернатні установи, інституційні заклади.

Об'єктом дослідження є особливості роботи соціального працівника з реінтегрованими дітьми та біологічними сім'ями.

Предметом дослідження є соціально-педагогічні умови соціального супроводу дітей з інституційних закладів в біологічні сім'ї.

За результатами дослідження розроблено тренінг для дітей та батьків з метою успішної адаптації до нових змін та умов проживання, а також науково-практичні рекомендації для працівників соціальної сфери, педагогів та батьків щодо соціального супроводу дітей з інституційних установ в біологічні сім'ї.

Одержані результати можуть бути використані у роботі працівників соціальної сфери в навчальних закладах, соціальних службах, реабілітаційних центрах, громадських організаціях з метою успішної інтеграції дітей в біологічні сім'ї.

Випускник _____ Михайло Дівіцький

Дата подання дипломної роботи до захисту: 12 червня 2024 р.

Зміст

Вступ.....	6
Розділ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ З ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАКЛАДІВ В СІМЕЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ.....	9
1.1. Особливості дітей з інтернатних установ, як об’єктів соціального супроводу.....	9
1.2. Основні напрями та завдання процесу деінституалізації: номативно-правове забезпечення.....	18
1.3. Соціальний супровід як форма індивідуальної роботи з дітьми інституційних закладів.....	23
Висновки до I розділу.....	29
Розділ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ З ІНСТИТУАЦІЙНИХ ЗАКЛАДІВ В БІОЛОГІЧНІ СІМ’І	32
2.1. Опис і характеристика використаних психодіагностичних методик.....	32
2.2. Результати експериментального дослідження адаптації дітей до сімейного середовища.....	35
2.3. Особливості роботи соціального працівника з дітьми з інституційних установ	39
2.4. Науково-практичні рекомендації для працівників соціальної сфери, педагогів та батьків щодо особливостей роботи з ре інтегрованими дітьми.....	43
2.5. Тренінгова програма для дітей та батьків «Дитина у сім’ї » з метою успішної адаптації до нових умов проживання.....	46
Висновки до II розділу.....	49
Висновки.....	51
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	55
ДОДАТКИ.....	58

Додаток	
А.....	58
Додаток Б.....	61
Додаток В.....	65
Додаток Г.....	66

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Особистість від народження має права та обов'язки, що дозволяють адаптуватися до суспільного життя, долати певні труднощі, змінюватися усталений стиль життя, соціалізуватися. Проте найбільш вразливою і незахищеною категорією населення є діти, позбавлені батьківського піклування, діти-сироти, а також особи з їх числа, опіку над якими здійснює держава.

Діти з числа вихованців інтернатних закладів, відносяться до категорії «групи ризику». Найбільшою проблемою для дітей з інституційних закладів є не адаптованість до соціуму, та непідготовка до самостійного життя після випуску з інтернатної установи, де така категорія зустрічається з різноманітними проблемами (матеріальними, педагогічними, правовими, соціально-психологічними), що стають на перешкоді успішній соціалізації. Підготовка дітей до виходу з інтернатної установи спрямована на розвиток у них компетентностей, необхідних для успішної адаптації до нових умов життя проживання.

Вирішувати проблеми несформованості життєвої компетентності вихованців інтернатних установ, покликані центри соціальних служб, фахівці яких напрацювали певний досвід соціальної підтримки окресленої категорії населення. Серед напрямів діяльності соціальних працівників з даною категорією дітей є здійснення щодо них соціального супроводу. Саме соціальний супровід є найбільш ефективною та оптимальною формою надання соціальної допомоги дітям-сиротам, позбавлених батьківського

підклування, який спрямований на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів перебування в біологічних сім'ях, збереження та підвищення їх соціального статусу.

Проблемою сирітства, особливості психологічного розвитку дітей позбавленого батьківського піклування, їхньою соціалізацією займалися такі вітчизняні науковці: Ю.Бриндіков, Ю.Овод, Г.Рідкодубська, А.Шеремет; особливості адаптації дітей з інтернатних установ в нових умовах проживання займалися: Н.Голова, Н.Синюк, К.Олійник, Т.Хмурина, Л.Якубова; соціальним супроводом дітей з інтернатних закладів в біологічні родини досліджували: А.Шеремет, Н.Голова, Н.Бевз, А.Капська, Л.Махотіна, Л.Божович; соціально—психологічною допомогою вихованцям інтернатних закладів займалися: Н.Комарова, Л.Романовська, Ю.Бриндіков, О.Москалюк, Л.Канішевська, А.Полянничко[21, с.100].

Зважаючи на актуальність проблем, з якими зустрічаються біологічні сім'ї, повертаючи дітей з інтернатних установ, постає необхідність висвітлення форм та методів роботи з такою категорією осіб, що зумовило тему нашого дослідження: *«Особливості соціального супроводу дітей з інституційних закладів в біологічні сім'ї»*.

Об'єктом дослідження є особливості роботи соціального працівника з реінтегрованими дітьми та біологічними сім'ями.

Предметом дослідження є соціально-педагогічні умови соціального супроводу дітей з інституційних закладів в біологічні сім'ї.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці соціально-педагогічних умов реінтеграції дитини в біологічну сім'ю.

Відповідно до мети дослідження сформульовані завдання:

1.Визначити сутність соціального супроводу як форми індивідуальної соціальної роботи з сім'єю в яку повернулися діти з інтернатних установ.

2. Охарактеризувати напрями, завдання та нормативно-правове забезпечення деінституалізації

3. Визначити соціально-педагогічні умови соціального супроводу дітей з інституційних закладів в біологічні сім'ї.

4. Здійснити експериментальну перевірку дослідження та охарактеризувати психодіагностичні методики.

5. Розробити науково-практичні рекомендації та тренінгову програму, щодо соціального супроводу дітей з інтернатних установ в біологічні сім'ї.

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань в дослідженні були використані наступні **методи дослідження**: аналіз наукової літератури з питань соціального супроводу сімей у складних життєвих ситуаціях, синтез науково-методичної літератури, систематизація і класифікація (для з'ясування ключових понять дослідження, зокрема розуміння поняття «соціальний супровід»), узагальнення (з метою формування авторських висновків та умовиводів з питань соціальної роботи та реформування інтернатних закладів), абстрагування, порівняльний аналіз.

Практична значущість результатів дослідження полягає у визначенні науково-практичних рекомендацій для викладачів ЗВО, педагогів, працівників соціальної сфери щодо соціального супроводу дітей з інтернатних установ в біологічні сім'ї, розроблення тренінгової програми для дітей та батьків з метою успішної адаптації до нових умов проживання.

Експериментальна база дослідження: практичне дослідження проходило на базі Хмельницького міського центру соціальних служб в кількості 15 дорослих та 20 дітей.

Апробація результатів та публікації. Результати проведеного дослідження представлено автором на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання соціальної роботи» (Ужгород, 25 березня 2024 рік), а основні етапи вивчення проблеми дослідження висвітлені у статті «Соціально-педагогічні напрями роботи соціальних працівників з дітьми з інституційних установ».

Структура дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (37 найменувань, серед них два іноземною мовою), 5 додатків, загальний обсяг дипломної роботи складає 74 сторінки друкованого тексту, із них основного тексту-55 сторінок. Робота містить 3 таблиці та 3 рисунки.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ З ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАКЛАДІВ В СІМЕЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

1.1. Особливості дітей з інтернатних установ як об'єктів соціального супроводу

Дослідження психолого-педагогічної літератури з проблем соціального сирітства дає підстави стверджувати, що дане явище зустрічається в усіх країнах світу. До цього призводять різні причини: економічні, політичні, збройні конфлікти та війни, природні лиха, епідемії, катаклізми, через які батьки гинуть, або ж стають на аморальних шлях , а діти стають сиротами. Рівень турботи про дітей-сиріт безпосередньо пов'язаний та є обов'язковою умовою функціонування правової і соціальної держави.

Наша країна переживає не легкі часи, становлення свого незалежного державотворення. Події останніх років виявили недосконалість існуючої вітчизняної системи охорони дитинства, необхідність розробки комплексу заходів для поліпшення ситуації. Відтак кризові ситуації українського суспільства при звили до появи принципово нових факторів, які спричиняють таке явище, як «відмежування» дитини від сім'ї та зростання кількості дітей, позбавлених батьківської опіки.

За даними держстатистики в Україні сиротіє та позбавляється батьківського піклування більше 12 тисяч дітей на рік. При цьому кількість соціальних сиріт значно перевищує число біологічних сиріт. Така ситуація викликає занепокоєння науковців, працівників соціальної сфери , суспільства загалом, оскільки вона свідчить про функціональну неспроможність десятки

тисяч сімей виховувати та опікуватися власними дітьми. Як правило державні органи опіки і піклування позбавляють батьків прав виховувати власних дітей через їх фізичну, психологічну або соціальну неспроможність виконувати батьківські обов'язки. До категорії неблагополучних батьків відносяться особи з асоціальним способом життя (алко-, наркозалежні, ігромани), що не можуть забезпечити необхідних умов для виховання і розвитку дитини, а тому позбавляються батьківських прав. Процес інституалізації є необхідним кроком, якщо здоров'ю та життю дитини загрожує небезпека у разі спільного проживання із асоціальними батьками.

Проблема сирітства ускладнилася ще й військовим станом, в нашій державі, який привів до збільшення сімей, які знаходяться в групі ризику:

- неповні сім'ї (один з батьків загинув на війні; пропав безвісті);
- дистантні сім'ї (один або ж двоє батьків за кордоном);
- сім'ї військовослужбовців (добровольці).

Подальше вивчення наукової літератури з досліджуваного питання свідчать, що проблема сирітства, зокрема й соціального, не є новою для сучасних дослідників. Зауважимо, що вона має міжгалузевий характер, перебуваючи на перетині таких наук, як соціологія, педагогіка, психологія, юриспруденція та ін. Наразі у правознавстві проблема сирітства розглядається в контексті причин виникнення цього явища та його профілактики; у соціокультурному аспекті «сирітство» досліджується як явище, зумовлене соціально-економічними і культурно-ціннісними факторами, врахування яких дозволяє впливати на його поширення; педагогіка акцентує дослідницьку увагу на виборі правильного стилю виховання дітей-сиріт і дітей позбавленого батьківського піклування, який зводиться лише до контролю за їх поведінкою, а полягає в їх підтримці та збереженні внутрішнього духовного зв'язку з дорослими; психологи наполягають на запобіганні деформації міжособистісних відносин осиротілої дитини з людьми які її оточують; соціальні працівники, соціальні педагоги вивчають проблему сирітства у контексті соціально-педагогічного аналізу

цього явища та причин, які суттєво впливають на бездоглядність, а також розробки заходів профілактики та подолання цього явища.

Як свідчить історія, в усі часи сиротою називали людину, яка залишилася без коштів на існування, залежну від людей. Сиротами також називали дітей, які залишилися без батьків або були покинуті ними. Також сиротами називали старих осіб, самотніх і покинутих напризволяще дорослими дітьми.

Наприкінці, XIX ст. до категорії «сиріт», які претендували на державну допомогу, відносили: «круглих сиріт» - дітей, які втратили обох батьків внаслідок їх смерті; дітей з фізичними вадами; позашлюбних дітей; матері яких потребували допомоги у вихованні дитини; матері яких через хворобу і відсутність власних коштів тимчасово вимушені були віддавати дитину; підкидьки.

Науковець М.Галагузова до категорії дітей-сиріт відносять дітей, які не досягли повноліття, у яких померли обидва або один із батьків. Українська дослідниця О.Безпалько називає сиротою дитину, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням унаслідок втрати батьків, а також дитину, яка з певних причин не може залишитися в сім'ї або не бажає там проживати та потребує захисту й допомоги з боку держави.

В. Жуков трактує поняття «дитина-сирота та дитина, яка залишилася без піклування батьків» як осіб віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або залишилися без піклування одного або обох батьків та мають право на додаткові гарантії від держави щодо соціальної підтримки. Л.Сидорова зауважує, що діти, які залишилися без батьківського піклування – це особи віком до 18 років, які залишилися без піклування одного або обох батьків у зв'язку з відсутністю або позбавлення останніх батьківських прав.

За Законом України «Про забезпечення організаційно - правових умов соціального захисту дітей – сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування», дитини – сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки.

Українське законодавство також виокремлює групу дітей, позбавлених батьківського піклування. Це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, визнання батьків безвісно відсутніми або недієздатними, перебування батьків в пенітенціарних установах, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти від яких відмовилися батьки, батьки, що не виконують свої батьківські обов'язки з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в районах проведення антитерористичної операції.

Науковці Л.Артюшкіна, А.Полянничко виділяють два основних види сирітства:

- повне сирітство – діти стали сиротами через смерть або ж загибель батьків;
- соціальне сирітство – діти батьків, які не виконують своїх обов'язків з різних причин, саме такі діти складають одну з основних категорій серед неблагополучних дітей.

Отже, сирітство – це соціальне явище, що характеризує стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням унаслідок втрати батьків, а також дитини, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишитися в сімейному оточенні, потребує захисту чи допомоги з боку держави.

Науковці Л.Оліфренко, М.Галагузова, Т.Шульга, Н.Голова, Л.Шипіцина, Л.Романовська, які займаються вивченням проблеми сирітства, називають різні причини даного феномену. Основною причиною, через яку дітей позбавляють батьківського піклування, є позбавлення батьківських прав, відмова батьків від дітей, в тому числі і при народженні, передача на виховання дітей біологічним родичам, жорстоке ставлення до дітей, асоціальна поведінка батьків (алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція), експлуатація дітей в сім'ї (економічна, сексуальна), а також

зростання позашлюбних народжень, фінансово-економічні труднощі та соціальна дезорганізація сім'ї [19, с.219-232].

На сьогоднішній день в Україні склалось досить багато різноманітних типів і видів влаштування дітей-сирт і дітей позбавлених батьківської опіки, обумовлених запитами соціуму і проблемами сучасного світу:

- дитячий будинок (для дітей молодшого, дошкільного і шкільного віку);
- школа-інтернат для дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей-сиріт;
- спеціалізований дитячий будинок для дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей-сиріт з відхиленням у розвитку;
- дитячі будинки сімейного типу;
- патронажна сім'я;
- прийомна сім'я;
- усиновлення.

Наразі в Україні відбувається реформування інтернатних закладів – закритих або напівзакритих навчально-виховних закладів, де вихованці постійно перебувають у закритих колективах – з метою їх зменшення на зміну яким повинно прийти сімейне виховання (виховання та навчання дитини в сім'ї або в біологічній родині), опіка або прийомна сім'я.

Фахівці, які займаються проблемою сирітства, відзначають, що головною особливістю соціалізації даної категорії дітей є зміщення одного з основних інститутів соціалізації – сім'ї – державною установою. Через низку причин соціалізація вихованців дитячого будинку може бути проблематичною. Це жорстока регламентація часу, формальна організація середовища дитячого будинку, обмеженість неформального зонішнього спілкування [22, с.76-78].

Особливості соціалізації дітей з інтернатних установ, науковці виділяють наступні:

1. Соціально-психологічні особливості: депривація сімейного виховання досить помітно зумовлює відставання таких дітей в психічному розвитку, шкодить формуванню свідомості, деформує особистісний розвиток і становлення; соціалізація дітей-сиріт ускладнюється особливостями стану їх здоров'я та розвитку; діти, які виховуються в інтернатних закладах, відрізняються від дітей, які виховуються в сім'ях (відмінності у розвитку інтелекту та особистості в цілому; умови інтернатного утримання посилюють у дитини почуття соціальної відчуженості, знехтування її як особистості соціумом).

2. Емоційні (або психотравмуючі) особливості, до яких відносять: спілкування з біологічною матір'ю; деформація родинних зв'язків; дефіцит любові, уваги, обіймів; обмеженість кола спілкування; регламентація проведення часу; жорстоке ставлення з боку персоналу, дітей у колективі; несформоване «Я», підвищене почуття тривожності, відчуття ворожості соціуму; закомплексованість; відсутність диференційованого підходу до дітей з боку вихователів; відсутність свободи вибору тощо.

3. Соціальні проблеми, до яких варто віднести: деформований соціальний особистий досвід; соціальна незахищеність після виходу із закладів опіки, відсутність матеріальної і моральної підтримки; гіперопіка з боку вихователів; відсутність соціальних навичок організації власного життя; відсутність навичок вирішення власних проблем з офіційними інституціями; неготовність і неспроможність протидіяти негативному сторонньому впливові; погана спадковість (наркоманія, алкоголізм, психічні захворювання батьків), що впливає на стан здоров'я.

4) Економічно-територіальні особливості: економічна депривація діти не мають власних заощаджень, відсутній досвід розпоряджатися коштами; відсутність особистого простору (власної кімнати, місця де можна було усамітнитися); постійне перебування в обмеженому комунікаційному просторі; відсутність власних речей (крім одягу та предметів особистої гігієни) [22, с.76-78].

Науковці відзначають у дітей, які зростають та виховуються в інтернатних закладах, затримки у фізичному, емоційному, соціальному і когнітивному розвитку. На їх думку, чим раніше дитина потрапляє до інтернату і довше там перебуває, тим трагічнішими і незворотнішими для неї є наслідки у подальшому самотійному житті.

Звернення до наукових джерел уможливило аналіз основних наслідків інституційного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування:

- відставання від ровесників у фізичному розвитку та розвитку моторних навичок (фізична недорозвиненість; проблеми зі слухом, зором; затримка розвитку моторних навичок та втрачені етапи розвитку дитини; неналежний стан здоров'я та хворобливість; обмежені фізичні та інтелектуальні можливості як наслідок інституційного догляду);

- формування емоційної прив'язаності (негативні соціальні, поведінкові наслідки; у деяких низькоякісних закладах діти демонструють соціальну замкненість після 6 місяців; привернення уваги, що проявляється в агресивній поведінці, умисному заподіянні собі шкоди);

- психологічні наслідки (нерозбірлива чи надмірна доброзичливість та/або розгальмованість поведінки, особливо у дітей, які потрапили до інституцій у віці, молодшому за 2 роки; відчайдушне прагнення уваги та ласки від дорослих);

- мова та інтелект (брак мовленнєвих навичок: слабка когнітивна діяльність, низькі показники IQ; затримка розвитку мовлення; бідний словниковий запас, обмежене спонтанне мовлення, проблеми з читанням);

- розвиток мозку (призводить до неврологічних і поведінкових розладів, пригнічення розвитку мозкової активності у дітей раннього віку) [32, с.56-59].

Окрім зазначених наслідків перебування в інтернатному закладі, для таких дітей після виходу з інтернатного закладу, настає складний період

самотійного життя, протягом якого випускник стикається з низкою життєвих проблем;

- пошуки житла (відсутність власного житла спричиняє низку проблем, пов'язаних з адаптацією до соціуму; тому єдиним варіантом для випускників інтернатних закладів не залишитися на вулиці є вступ до навчального закладу та поселення до гуртожитку, влаштуватися на роботу);

- продовження освіти (направляють вчитися на професії, які не подобаються; складність та неможливість отримати професії більш високого рівня у престижних навчальних закладах; не завершення з різних причин навчання у закладі освіти, де навчається дитина після інтернату);

-працевлаштування (труднощі у влаштуванні на роботу, до вирішення проблеми залучаються соціальні інституції – центр зайнятості, центри соціальних служб тощо, які сприяють працевлаштуванню);

-юридичні проблеми (невміння вирішувати житлові і майнові проблеми, судові процеси з питань майна, житла; проблема з оформлення документів щодо повернення батьківських прав та оформлення прав дитини-сироти; проблема розшуку родичів, нездатність отримати соціальні грошові виплати через відсутність прописки; встановлення актів із минулого життя їх юридичне підтвердження);

-психологічні проблеми (не адаптованість до життя за межами інтернату у «відкритому» соціумі; страх перед можливими проблемами влаштування у житті);

-несформованість побутових навичок (відсутність життєво необхідних навичок; проблеми у плануванні та організації вільного часу; відсутність знань про особисту гігієну, проблема у взаємодії з іншими членами суспільства);

-проблеми міжособистісних відносин (проблеми комунікативної взаємодії з соціумі; відсутність вмінь самотійної роботи; відсутність навички планування та передбачення результатів власних дій);

-проблеми у створенні власної сім'ї [36, с.51-59].

Варто наголосити, що як правило, у даній категорії населення більшість означених проблем є комплексними, що вкрай загострює ситуацію. Молоді люди з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування не спроможні їх вирішувати самотужки. Допомагаючи таким клієнтам, соціальні працівники можуть активізувати низку подій що приведуть до реалізації, хоча б частково, життєвих планів клієнта.

Таким чином, резюмуючи вище сказане, можемо підсумувати наступне: проблема сирітства (повного і соціального) існує в усіх країнах та спричинена різними причинами: позбавлення батьківських прав, відмова від дітей, передача на виховання родичам або біологічним родинам, жорстоке ставлення, асоціальна поведінка батьків, експлуатація в сім'ї, фінансово-економічні труднощі та соціальна дезорганізація сім'ї.

1.2.Основні напрями та завдання процесу деінституалізації: нормативно-правове забезпечення

Питання захисту прав та свобод дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей-сиріт, потребує постійного регулювання на законодавчому та міжнародному рівнях, оскільки щороку зростає кількість таких дітей, це призводить до порушень базового прав дитини на виховання в сім'ї.

Наразі вирішення наявних суперечностей щодо захисту прав та інтересів випускників інтернатних заходів забезпечується нормативно-правовою базою, яка ґрунтується на Конституції України, Конвенції ООН про права дитини та інших міжнародних договорах, ратифікованих Україною. Розглянемо нормативно-правову базу соціального захисту дітей інституалізаційних закладів.

Зокрема, діти, як об'єкт особливого захисту, виділені в Загальній Декларації прав людини, прийнятої ООН в 1948 р. Також слід зазначити про Конвенцію ООН «Про права дитини» (1989 р.), стаття 3 якої встановлює: «В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [18, с.31-44].

Принципові положення щодо забезпечення прав дітей, які виховуються в інституалізаційних закладах, зазначені у Рекомендаціях Ради Європи (2005). Згідно з означеним документом дитина, яка покидає заклад в якому вона

перебувала під опікою, має право на оцінку потреб дитини та належну підтримку після закінчення терміну перебування у відповідній установі за для її успішного включення її в суспільство та сім'ю.

Відзначимо, що загальнодержавний рівень правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спирається на Конституцію України.

Проблемі захисту прав осиротілих дітей присвячено Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», в якому подано визначення понять «дитина-сирота», «дитина, позбавлена батьківського піклування», «соціальний супровід». У документі визначено статус даної категорії дітей, гарантії і засади (соціальні, організаційні, правові) державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства [27, с.131-136].

Науковці відзначають стратегічно важливий напрям законодавчої діяльності, який полягає у забезпеченні матеріальної та соціальної основи життя дітей після закінчення інтернату. Тому означений закон (зокрема, стаття 32) зобов'язує місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування гарантувати збереження житла даної категорії дітей та повернення його після завершення інтернату. У разі відсутності житла (ст. 33 даного документу), місцеві органи влади у позачерговому порядку зобов'язані забезпечити таких дітей соціальним житлом.

За оцінками фахівців, прийняття зазначеного закону дозволило центрам соціальних служб увійти в інтернатні установи і почати надавати необхідні соціальні послуги їх вихованцям. Зміст, обсяг, порядок та умови надання соціальної послуги щодо соціальної інтеграції випускникам закладів опіки визначає Державний стандарт послуги соціальної інтеграції.

Як зауважує Л. Матюшко, згідно з Держстандартом, розробленим експертами Партнерства «Кожній дитині» (вересень 2012 – лютий 2013 рр.),

соціальну послугу щодо соціальної інтеграції надає фахівець із соціальної роботи (соціальний педагог, соціальний працівник, інший фахівець або мультидисциплінарна команда), а її отримувачами є вихованці інтернатного закладу. Поняття «соціальна послуга соціальної інтеграції» включає комплекс заходів із надання допомоги випускникам інтернатів, спрямованої на розвиток соціальної компетентності, реалізацію особистісного потенціалу в період переходу до самостійного життя, мінімізацію ризиків потрапляння у складні життєві обставини [32, с.56-59].

Основні форми та напрями взаємодії центрів соціальних служб та управлінь (відділів) освіти щодо здійснення соціальної роботи в закладах інтернатних типів і школах соціальної реабілітації з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування з метою їх психологічної та соціальної адаптації, підготовки до самостійного життя визначено у наказі Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та управлінь (відділів) освіти щодо підготовки до самостійного життя дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з числа учнів старших та випускних класів інтернатних закладів і шкіл соціальної реабілітації» [26, с.46-54].

Наказ Міністерства соціальної політики «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати» визначає створення належних умов для забезпечення індивідуальних потреб кожної дитини, у розвитку та вихованні; захист житлових, майнових та інших прав дитини; сприяння навчанню та розвитку дитини; допомога у зміцненні або відновленні родинних та суспільно зв'язків; допомога у створенні та забезпеченні умов для усиновлення; підготовка дитини до виходу із сім'ї, в тому числі і до самостійного життя [23, с.216-219].

Останнім розглянемо Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей, у

яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування», котрий визначає зміст, обсяг, умови та порядок надання соціальної послуги соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування (сім'ї опікунів, піклувальників, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу), показники її якості для суб'єктів усіх форм власності та господарювання, що надають цю послугу, а також застосовується для організації та здійснення соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, а також моніторингу та контролю за якістю надання такої соціальної послуги [34, с.27-30].

Майнові права дітей інтернатних установ забезпечуються також Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа» (2010 р.), яким врегульовуються питання, пов'язані з покращенням житлових умов молоді, що належить до уразливих соціальних груп. До прикладу допомогу в тимчасовому забезпеченні житлом визначеної категорії населення покликані надавати соціальні гуртожитки, діяльність яких регулюється Типовим положенням про соціальний гуртожиток, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 8 вересня 2005 р. [20, с.91-98]. Проте, за оцінками експертів, задекларована можливість отримати житло дитині-сироті на пільгових засадах є, зазвичай, нереальною з огляду на обсяги державного будівництва та відсутність механізму вирішення цього питання на місцевому рівні.

Окремим напрямом законодавчої діяльності, спрямованої на дотримання державних гарантій, є забезпечення права на освіту випускникам інтернатних установ. Вони зараховуються поза конкурсом до професійно-технічних та вищих навчальних закладів за умови одержання позитивних вступних оцінок та успішного складання НМТ подальшим працевлаштуванням за набутою професією [14, с.43-47].

Зазначені діти перебувають на повному державному забезпеченні, вартість якого у грошовому еквіваленті визначається відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» та Закону України «Про Державний бюджет України». Держава також гарантує надання роботи за фахом на період не менше трьох років молодим спеціалістам – випускникам державних професійно-технічних та вищих навчальних закладів, потреба в яких була визначена державним замовленням [12, с.80-87].

Таким чином, проаналізовані законодавчі документи формують державну соціальну політику, спрямовану на дотримання гарантій щодо всебічної соціальної адаптації як складного процесу інтеграції випускників закладів опіки у суспільстві. Однак реальна практика засвідчує низьку ефективність реалізації законодавчих норм і вимагає інтенсифікації соціальної роботи із цією суспільною категорією для створення сприятливих умов повноцінного життя у соціумі без зовнішньої опіки

1.3. Соціальний супровід як форма індивідуальної роботи з дітьми інституційних закладів

На початку повномасштабного вторгнення в українських дитячих інтернатних закладах перебувало близько 105 тисяч дітей. З 2017 року уряд розпочав реформу «деінституціалізації». Головна мета якої – поетапно скоротити/закрити інтернати, створивши умови, за яких діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, росли би не в державній системі, а в родині.

Інтернатна система ж існує заради самої системи, з бюджету туди надходять чималі кошти. Рідко коли на першому місці там дитина, що й не дивно, адже при такій кількості дітей на кількість працівників системи забезпечити увагу і турботу кожному нереально. Часто дитині за життя доводиться пройти не один і не два інтернати. Якщо пощастить – потрапити у родину. Але чим старшою стає, тим нижчі її шанси відчути батьківську опіку. У результаті дитина росте в жорстких умовах, нерідко насильство та жорстокість і серед співмешканців, і серед працівників інтернату. Дитина не знає, що має якісь права. Без нормального дитинства, подорослішавши, вона має проблеми із соціалізацією [10, с.67-71].

Обставини, за яких впроваджують реформу, виявилися далекими від сприятливих. 2020 рік – пандемія коронавірусу, яка показала проблемність чинної системи: коли через карантин 42 тис. Дітей відправили з інтернатів назад у їхні сім'ї, лише 10% залишилися вдома. Решта дітей повернулися до

закладів, бо в родинях знову потрапили в жахливі умови антисанітарії та насильства. Це означає, що в попередні роки ніхто не працював з родинами, щоб дитині було куди повернутися. І ніхто не перевіряв стан справ у сім'ях перед тим, як відправляти туди дітей [9, с.10-16].

За оцінками науковців, етап повернення дитини з інтернатної установи в біологічну сім'ю – це соціалізація та адаптація до нових умов життєдіяльності, який зокрема є ускладненим статусом дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

Відповідно до зазначеного, за для підготовки та успішної адаптації до життя в сім'ї, даної категорії дітей, центри соціальних служб повинні проводити різноманітні соціально-психологічні заходи, під час яких розглядаються такі питання: соціально-правова допомога сім'ям в яку повернулася дитина з інтернатної установи; допомога у виборі професії, чи влаштуванні в освітній заклад або ж установу реабілітаційного спрямування; формування соціально-побутових умінь та навичок; соціально-психологічна підтримка та забезпечення тощо.

Проведення соціальної роботи з дітьми з інтернатних установ, спрямована на їх соціальну і психологічну адаптацію до умов поза інтернатного проживання, підготовка до родинного життя.

Як зазначають фахівці (зокрема, А. Капська, І. Пєша та ін., А. Шеремет, Л. Романовська, Н. Голова), найбільш ефективною та оптимальною формою надання соціальної допомоги дітям з інтернатних установ є соціальний супровід, який за своїм змістом виходить за межі індивідуальної або групової соціальної роботи [37, с.23-27].

Л. Романовська, визначає, соціальний супровід, як комплексну соціальну послугу, яка спрямована на мінімізацію або подолання життєвих труднощів шляхом активізації власних ресурсів клієнта [24, с.31-54].

Згідно з Наказом Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які

опинилися у складних життєвих обставинах», метою соціального супроводу є подолання або мінімізація життєвих труднощів та негативних наслідків чи навіть повне розв'язання проблеми особи, а також супровід передбачає: надання соціальних послуг, реалізацію соціальної допомоги та соціальної реабілітації відповідно до потреб проблем; консультування; соціальне виховання; юридичну, соціально – психологічну підтримку; захист, збереження та підтримку здоров'я особи; допомогу та підтримку у досягненні поставленої мети та розкритті внутрішнього потенціалу особи тощо (Бевз, 2023).

Загалом науковці визначають соціальний супровід як соціальну роботу, спрямовану на здійснення системи заходів щодо підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених верств населення з метою подолання життєвих труднощів, збереження та підвищення їх соціального статусу (Литвененко, 2020)

Також, А.Рідкодубська соціальний супровід визначає як прикладну технологію соціальної роботи, спрямовану на здійснення соціальної опіки, забезпечення, допомоги та патронажу соціально незахищених верств населення [28, с.67-69].

Соціальний супровід здійснюється щодо сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, з метою:

- надання своєчасної та цілеспрямованої допомоги (у тому числі впровадження оперативних заходів для подолання життєвих труднощів);
- здійснення комплексу заходів, спрямованих на вихід сім'ї або особи зі складних життєвих обставин, наслідки яких вони не в змозі самотійно подолати за допомогою наявних засобів та можливостей;
- створення умов для самотійного розв'язання та подолання життєвих труднощів, які можуть виникнути;
- збереження та підвищення соціального статусу сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах [30, с.76-94].

Основними ознаками соціального супроводу є комплекс послуг, що надаються: тривалість у часі; залучення до соціального супроводу в разі потреби інших фахівців; використання потенціалу суспільства; згоди користувача послуг на соціальний супровід і його активна позиція в зміні ситуації на краще спільними зусиллями [5, с.8-11].

Соціальний супровід набув широкого застосування на практиці, тому вчені: С.Мусаєва, С.Магомедова, І.Магамедова, Н.Голова виділяють такі форми його надання як: переписки, дзвінки, наставництва, надання консультацій у вирішенні соціально-правових питань, сприяння в працевлаштуванні та навчанні, психологічна допомога та інші (Вельбовець, 2019).

Соціальний супровід дітей з інтернатних установ, як форма індивідуальної соціальної допомоги, здійснюється у разі необхідності розв'язання комплексу проблем вихованця. Так, згідно із Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», соціальний супровід – це робота, яка спрямована на здійснення соціального патронажу, допомоги та опіки даної категорії з метою подолання або мінімізації життєвих труднощів, збереження та підвищення соціального статусу та здійснюється до дітей, які перебувають в сім'ях та до осіб із їх числа, а також реалізується за письмовою заявою дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування (Бевз, 2021)

Соціальний супровід даної категорії дітей, за визначенням науковця К.Віцука, має наступні завдання:

- ефективного використання наявних ресурсів для створення умов швидкої адаптації дітей до навчання;
- надання допомоги батькам, щоб у подальшому вони змогли вирішувати власні проблеми самостійно;
- забезпечення партнерських стосунків між сім'єю, соціальною службою, іншими державними і громадськими установами для комплексного

забезпечення прав дітей та надання їм соціально-психологічної допомоги (Фурман, 2020).

У словнику письменника та науковця В. Даля знаходимо таке тлумачення супроводу: «наявне посередництво дорослого між соціальним світом і власним життєвим світом дитини забезпечує її оптимістичне світовідчуття завдяки створенню в просторі інтернатної установи умов для соціально-емоційного благополуччя та гармонійної соціалізації особистості»(Литвиненко, 2022)

В основі організації супроводу дітей в біологічні родини, лежать принципи, дотримання яких сприяє успішній соціально-психологічній діяльності:

- принцип інтеграції, що передбачає застосування різноманітних, форм і методів роботи;
- принцип врахування вікових особливостей;
- принцип доброзичливості при організації взаємодії з клієнтом, який полягає у прагненні зрозуміти його труднощі і проблеми, не критикуючи та не порівнюючи з іншими;
- принцип співпраці з клієнтом при подоланні ним життєвих труднощів;
- принцип довіри та конфіденційності[4, с.4-6].

Соціальний супровід, дітей з інтернатних закладів в біологічні сім'ї, може здійснюватися в двох аспектах: по-перше, супровід як система теоретичних знань та практика, яка представляє собою профілактику і корекцію проблеми, характерної для системи в цілому на основі принципу взаємодії всіх суб'єктів супроводу, а по-друге супровід як сукупність соціальних технологій, специфіка яких обумовлена конкретними проблемами або групами проблем (Фурман, 2021)

За оцінюванням соціальних працівників, середня тривалість соціального супроводу може становити 6-9 місяців(Бевз, 2023)

Резюмуючи вище сказане, етап переходу дітей з інституаліційної установи в біологічну сім'ю, це складний період, в подоланні якого вони

потребують сторонньої допомоги. Такою допомогою є соціальний супровід – як форма соціальної підтримки, яка передбачає надання комплексу послуг, головним підсумком якого є зміна та покращення життя клієнта.

Таким чином, проблема сирітства(повного і соціального) існує в усіх країнах та спричинена різними причинами: позбавлення батьківських прав, відмова від дітей, передача на виховання родичам або стороннім людям, жорстоке ставлення, асоціальна поведінка батьків, експлуатація в сім'ї, зростання позашлюбних народжень, фінансово-економічні труднощі та соціальна дезорганізація сім'ї. Разом з тим є багато форм та методів допомоги сім'ям в складних життєвих ситуаціях, доречне реагування яких, допоможе уникнути такого поняття, як «дитина-сирота», «дитина позбавлена батьківського піклування» [3, с.92-100].

Висновки до I розділу

В першому розділі ми дослідили поняття «сім'я», «діти -сироти» опираючись на наукові праці вітчизняних науковців. Визначили види соціального сирітства. Вивчили питання реформування інтернатних установ, а загалом сам процес деінституалізації.

На суспільному рівні сім'я та батьківство виступають як соціальні інститути, котрі створюються, формуються, стабілізуються та розвиваються на рівні малої групи і виражаються індивідуально через одноосібне самопочуття кожного члена суспільства.

Обґрунтували вплив інституційних закладів на особистість дитини її емоційно-вольову сферу, моральні якості, поведінку, здібності і т.д. Дослідили мету, завдання, напрями процесу деінституалізації.

Охарактеризували діяльність фахівця соціальної сфери, в ході реалізації соціального супроводу в біологічній сім'ї: форми, методи, напрями діяльності.

Визначили ключові напрями фахівця соціальної сфери:

- оцінка потреб;
- розробка індивідуального плану роботи з кожним членом біологічної сім'ї;
- підтримка у батьківстві;
- психологічна підтримка;
- співпраця з іншими фахівцями.

Встановили, що основними методам, які використовує фахівець соціальної роботи у своїй діяльності є: теоретичні (спостереження та аналіз) та практичні (соціально-економічні): фінансова допомога, а саме соціальна та сімейна; встановлення пільг; субсидій; патронаж; побутове обслуговування; мотиваційне заохочення; організаційно-розпорядчі методи.

Форми роботи із біологічною сім'єю: групові (групи самопомоги, взаємопідтримки, зустрічей): навчання біологічних батьків через тренінги, лекційні заняття майстер-класи, психологічні марафони, групові обговорення, арт студія.

В процесі нашого дослідження ми дійшли висновку, що проблема сирітства є досить розповсюдженою, та актуальною. До цього призводить ціла низка причин, які в сою чергу викликають проблеми із соціалізацією вихованців дитячого будинку. Наслідками виховання дітей в закладах інтернатного типу є: низька самооцінка, тривожність, агресивність, емоційна не стійкість (дитина дуже чутлива, вразлива, легко піддається впливу навколишнього оточення), низький рівень інтелекту, мовленнєві дефекти, вади у розвитку мозку.

З переходом у самостійне життя вихованці інституційного закладу зустрічаються з низкою проблем, вирішення яких потребує сторонньої професійно-кваліфікаційної допомоги, яку може надати фахівець з соціальної роботи центру соціальних служб у вигляді соціального супроводу, головним завданням якого є: ефективно використання наявних ресурсів для створення умов швидкої адаптації до трудової діяльності та умов самостійного життя.

Основними принципами соціального супроводу є систематичність, мобільність та комплексність. До ознак соціального супроводу належать: етапність та змістовність роботи; залучення фахівців інших галузей до діяльності (психолог, психотерапевт, юрист, виконавчо-адміністративна влада); використання потенціалу суспільства; згода користувачів послуг його активна позиція на зміну ситуації на краще суспільними зусиллями.

З'ясовано, що захист інтересів прав дітей-сирт і дітей позбавлених батьківського піклування потребує постійного регулювання на законодавчому та міжнародному рівні. Захист та нормативно-правове забезпечення дітей інституційних установ, регулюється Конвенцією ООН про права дитини, Конституцією України та іншими міжнародними договорами (Європейська соціальна хартія - міжнародний договір захищає та встановлює окремі соціальні та економічні права громадян країн, що приєдналися до Хартії), ратифікованих Україною. Серед них: Загальна Декларація прав людини, Конвенція ООН «Про права дитини, принципові положення щодо забезпечення прав дитини», принципові положення щодо забезпечення прав дітей, вихованців інтернатних установ, що зазначені у Рекомендаціях Ради Європи. Конституцію України та Сімейний кодекс, Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування» та інші.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА СОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ З ІНСТИТУАЦІЙНИХ ЗАКЛАДІВ В БІОЛОГІЧНІ СІМ'Ї

2.1. Опис і характеристика використаних психодіагностичних методик

В ході проведення нашого експериментального дослідження ми залучили до його проведення: 10 біологічних сімей (з них 10 дорослих та 20 дітей). Дослідження проходило на базі Хмельницького міського центру соціальних служб.

У своєму дослідженні ми використовували такі психодіагностичні методики:

1. Діагностика вад особистісного розвитку (ДВОР, автор З. Карпенко).
2. Методика дослідження соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс-Р. Даймонда).
3. Проективна методика «Малюнок моєї сім'ї».

Проведемо опис та характеристику психодіагностичних методик, використаних у дослідженні.

1. Діагностика вад особистісного розвитку (ДВОР, автор З. Карпенко, додаток А). В даній методиці пропонується відповісти на запитання, що стосуються різних сторін життя особистості: поведінка, самопочуття, бажань, страхів, переконань тощо. У спеціальному бланку для

відповідей навпроти відповідного номера твердження потрібно поставити знак «+»- якщо ви згодні з твердженням, і знак «-», якщо з твердженням не згодні. Над твердженнями думати довго не потрібно, адже перша думка завжди об'єктивна та вірна, потрібно відповідати відразу та чесно [33, с.91-99].

За допомогою цієї методики можна визначити:

А)тривожність-емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеності й небезпеки й проявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій;

Б)імпульсивність-особливості поведінки людини, що проявляється в схильності діяти за першим спонуканням. Такі дітки нестримані, піддаються ситуаційному емоційному пориву, не зважаючи на інтереси інших людей;

В)агресивність – характеризується поведінкою спрямованою на завдання фізичної або психологічної шкоди іншим особам, що супроводжується емоційними станами гніву, ворожості, ненависті та ін.;

Г)схильність до нечесної поведінки (нечесність)-свідоме заперечення дитиною дійсності;

Д)асоціальність-свідчення моральної неповноцінності, відсутність моральних норм та правил та ігнорування ними;

Е)замкнутість- порушення особистісного розвитку, що проявляється у відстороненні від товариства інших людей внаслідок ослаблення емоційного зв'язку з ними;

Є)невпевненість- переживання людиною своєї неспроможності досягти життєвих цілей, впоратися з певними завданнями внаслідок неадекватної самооцінки:

Ж)екстернальність-схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам (надприродним силам прикметам);

3)естетична нечутливість-якість особистості, що виявляється ц відсутності емоційного відгуку у сприйманні об'єктів, яким притаманна естетична чи художня цінність [17, с.116-119].

2.Методика дослідження соціально-психологічної адаптації, запропонована К.Роджерсом і Р.Даймондом (Додаток Б), являє собою опитувальник, що містить 101 твердження, які респондентам пропонується оцінити за 7 бальною шкалою, залежно відповідності тверджень, уявленням опитуваних про себе [21, с.90].

Мета діагностики – виявлення дітей, котрі мають труднощі у процесі адаптації.

Фахівець із соціальної сфери, пропонує досліджуваному прочитати висловлювання та порівняти їх зі своїм досвідом. У бланку слід зазначити відповіді, що базуються на таких оцінках [16, с.12-18]:

- 0-це мене зовсім не стосується;
- 1-це мене не стосується;
- 2-мабуть, це мене не стосується;
- 3-не знаю,чи це мене стосується;
- 4-це схоже на мене, але маю сумніви;
- 5-це схоже на мене;
- 6-це точно я.

У даній методиці передбачено досить деференційовану сіми бальну шкалу результатів: адаптація, прийняття інших, інтернальність, емоційна комфортність, прагнення до домінування, само сприйняття, невпевненість.

3.Проективна методика «Малюнок моєї сім'ї» (Додаток В). Такий метод, малювання моєї сім'ї, застосовується в тому випадку, коли потрібно визначити ставлення дитини до членів сім'ї. Цінність даної методики в тому, що дитина не завжди може правильно оцінити і висловити свої емоції і переживання, а створюючи малюнок, йому вдається відкрити свою підсвідомість. Через певні символи, розміщення елементів малюнка можна

легко дізнатися важливу інформацію про відносин в системі «батько дитина» та «дитина батько» [25, с.19-23].

Інтерпретуючи результати методики «Малюнок сім'ї », слід пам'ятати що дитина передає в даному випадку відносини, які існують в її родині, своє бачення ставлення батьків до дітей, бачення свого місця в сім'ї. Але при цьому на малюнку не зображуються характеристики самої дитини як індивіда або кого-небудь з його сім'ї. Для цього існують інші спеціальні методики.

Для проведення діагностики «Малюнок моєї сім'ї» дитині дають чистий білий аркуш паперу і кольорові олівці. При цьому кажуть: «Намалюй свою сім'ю, як можеш». Ніяких додаткових інструкцій і запитань дитині не задають, а залишають на деякий час у спокої. Час малювання не обмежений. В основному діти витрачають на малювання 35-40 хвилин.

При створенні дитиною малюнка фахівець соціальної сфери проводить спостереження за процесом малювання. У спеціальному протоколі результатів дослідження варто відзначити послідовність зображення об'єктів, стирання зображень, емоційні реакції, спонтанні висловлювання. Після завершення малювання можна задати уточнюючі запитання.

2.2.Результати експериментального дослідження адаптації дітей до сімейного середовища

Провівши дослідження з дітьми за визначеними методиками (діагностика вад особистісного розвитку (ДВОР, автор З.Карпенко); методика дослідження соціально-психологічної адаптації (К.Роджерса-Р.Даймонда); проєктивна методика «Малюнок моєї сім'ї») ми отримали такі результати.

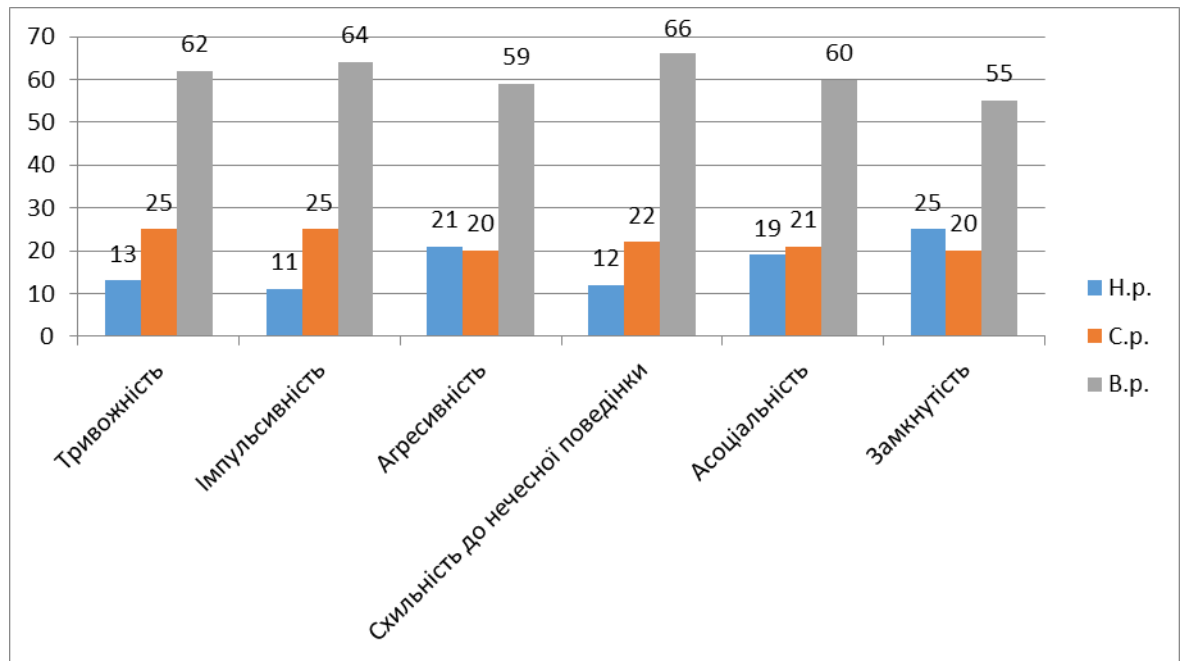
За методикою ДВОР(З.Карпенка): тривожність (низька 13%, середня 25%, висока 62%); імпульсивність(низька 11%, середня 25%; висока 64%); агресивність (низька 21%; середня 20%;висока 59%); нечесність (низька 12%; середня 22%;висока 66%); асоціальність (низька 19%; середня 21%;висока 60%); замкнутість (низька 25%; середня 20%;висока 55%); невпевненість(низька 18%; середня 24%;висока 58%) табл. 1. Результати

діагностування вказують на достатньо негативні результати, що не є характерними для даного вікового періоду та викликають занепокоєння. Отримавши такі результати дітей з інтернатних установ, можна стверджувати, що діти потребують кваліфікованої допомоги фахівця соціальної сфери з корекції негативної поведінки та емоційної стійкості.

Таблиця 2.1. Результати діагностування дітей за методикою

З.Карпенка «Діагностика вад особистісного розвитку» (% відношення)

№	Характеристики	Н.Р.	С.Р.	В.Р
1.	Тривожність	13	25	62
2.	Імпульсивність	11	25	64
3.	Агресивність	21	20	59
4.	Схильність до нечесної поведінки	12	22	66
5.	Асоціальність	19	21	60
6.	Замкнутість	25	20	55
7.	Невпевненість	18	24	58

Рисунок 2.1. Результати діагностування дітей за методикою

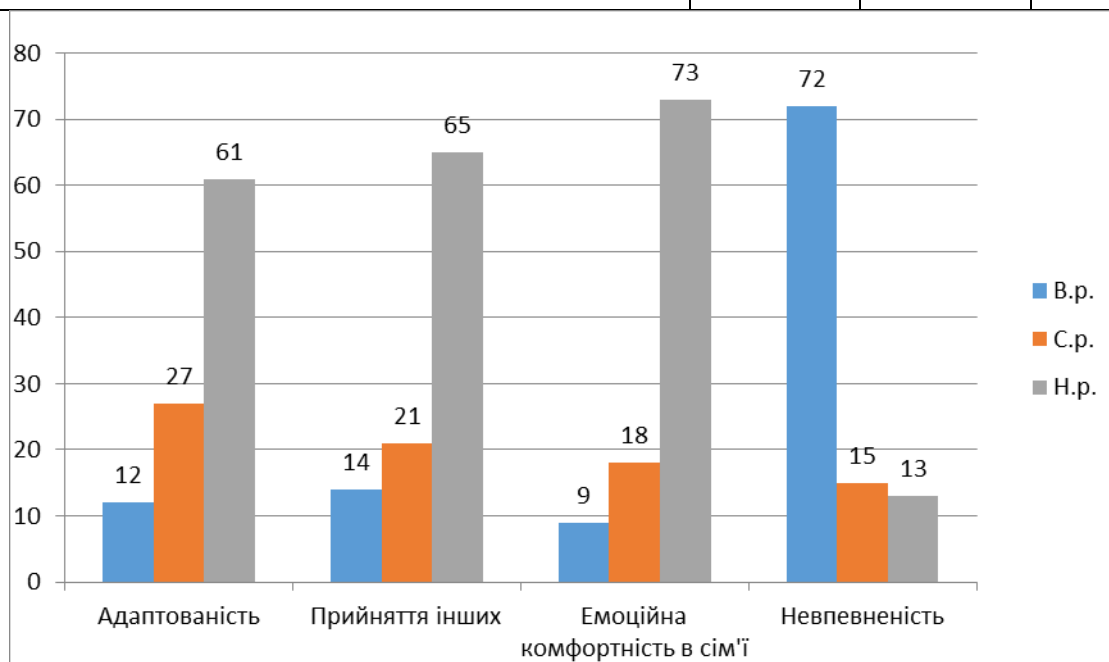
З.Карпенка «Діагностика вад особистісного розвитку» (% відношення)

Другою методикою, яку ми провели в нашому дослідженні, була методика діагностики соціально-психологічної адаптації, запропонована К.Роджерсом і Р.Даймонд. Провівши її ми отримали такі результати: адаптованість (високий рівень 12%, середній рівень 27%; низький рівень 61%); прийняття інших (високий рівень 14%; середній рівень 21%; низький рівень 65%); емоційна комфортність (високий рівень 9%, середній рівень 18%; низький рівень 61%); невпевненість (високий рівень 72%, середній рівень 15%; низький рівень 13%). Результати даної методики, свідчать про особистісні проблеми в респондентів, та вимагають термінової соціально-психологічної допомоги з боку фахівця соціальної сфери (табл.2.2).

Таблиця 2.2. Результати діагностування за методикою К.Роджерса і Р.Даймонда «Соціально-психологічна адаптація» (% відношення)

№	Властивості особистості	В.Р.	С.Р.	Н.Р.
1.	Адаптованість	12	27	61
2.	Прийняття інших	14	21	65

3.	Емоційна комфортність в сім'ї	9	18	73
4.	Невпевненість	72	15	13

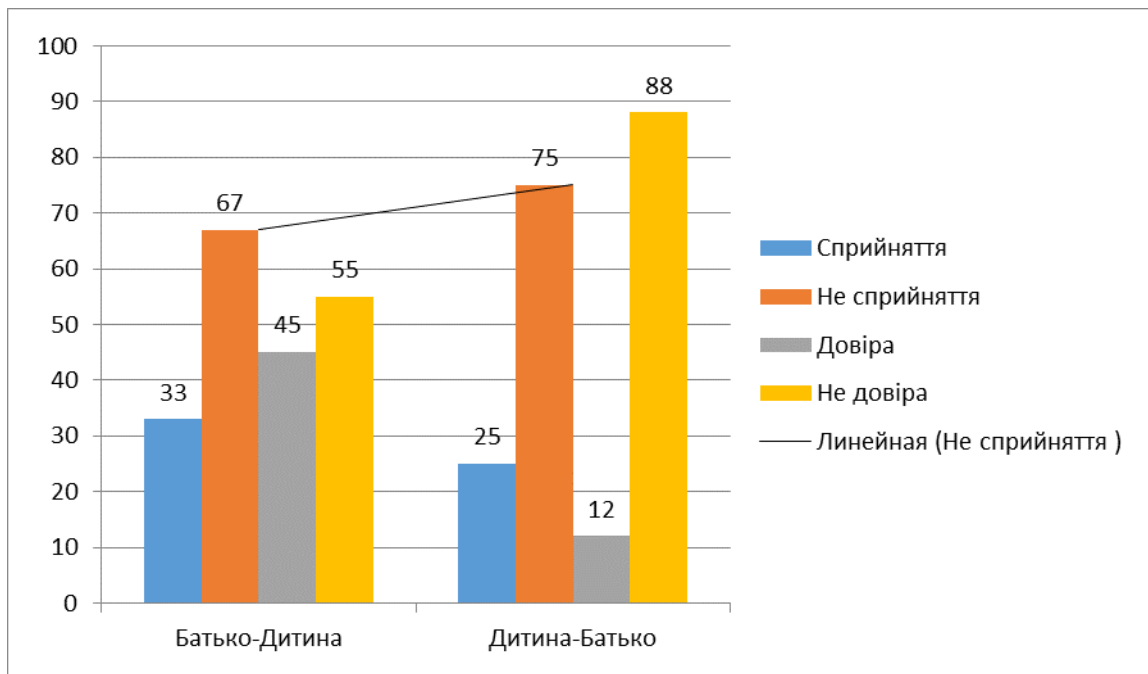
Рисунок 2.2. Графічне зображення результатів діагностування за методикою за методикою К.Роджерса і Р.Даймонда «Соціально-психологічна адаптація»(%відношення)

В ході проведення експерименту ми провели класичну проєктивну методику «Малюнок моєї сім'ї» та дослідили взаємовідносини дитини у сім'ї на рівні «батько-дитина» та «дитина-батько», та отримали такі результати. На рівні «батько-дитина» (сприйняття 33%, не сприйняття 67%, довіра 45%, не довіра 55%). На рівні «дитина-батько» (сприйняття 25%, не сприйняття 75%, довіра 12%, не довіра 88%). Можна зробити висновки, що результати є не втішними з обох сторін, та потребують допомоги фахівця соціальної сфери (табл.2.3.).

Таблиця 2.3. Діагностика за методикою «Малюнок моєї сім'ї» (% відношення)

№	Взаємовідносини на рівні	Сприйняття	Не сприйняття	Довіра	Не довіра

1.	Батько-дитина	33	67	45	55
2.	Дитина-батько	25	75	12	88

Рисунок 2.3. Графічне зображення результатів діагностування за методикою «Малюнок моєї сім'ї» (% відношення)

2.3. Особливості роботи соціального працівника з дітьми з інституційних установ

Реінтеграція дитини в сім'ю – це довготривалий процес, який включає як попередню підготовку, так і подальший супровід та підтримку вже після повернення дитини в біологічну родину. Надзвичайно важливою в цьому

процесі є глибока оцінка ризиків, ресурсів і можливості дітей, сім'ї та громади для визначення, чи реінтеграція в даному випадку відповідає інтересам дитини. Базова модель оцінки сім'ї має включати: фактори ризику, які впливають на безпеку та благополуччя дитини, та необхідні зміни в цій сфері, сильні та слабкі сторони сім'ї, усвідомлення членами сім'ї реальних причин розлучення з дитиною, а також готовність та здатність сім'ї до необхідних змін, здатність членів сім'ї забезпечувати дитині належний догляд, економічну стабільність у сім'ї [31, с.34-37].

Термін «реінтеграція» вживається, але ні процедурно, ні документально такий процес не визначений. У результатів будь-які завдання з проведення заходів з де інституалізації стикаються з відсутністю в законодавстві способу та процедури їх реалізації[1, с.78-93].

Реінтеграція дітей в біологічні сім'ї вимагає спеціального соціально-педагогічного супроводу, що полягає в таких видах робіт:

1.Психологічна підтримка. Діти, які повертаються в біологічні сім'ї , можуть переживати стрес і тривожність. Фахівець соціальної роботи повинен надавати психологічну підтримку як дітям, так і батькам. Також ця особливість «психологічна підтримка» має сприяти сприятливій адаптації дитини та батьків один до одного, та до нових умов проживання дитини.

2.Оцінка сімейного середовища (моніторинг). Дана особливість полягає у з'ясуванні чи забезпечує біологічна сім'я безпеку, здоров'я та належний розвиток дитини , а також потреби дитини в одязі, харчуванні і так далі. Складається акт житлових умов (додаток Г), щоб визначити умови проживання дитини в біологічній сім'ї.

3.Просвітницька діяльність з батьками. Батьки повинні мати можливість отримати навчання та підтримку щодо становлення свого батьківства, виховання дітей, особливо якщо вони не були разом протягом тривалого часу.

4. Моніторинг і соціальна підтримка. Після реінтеграції слід забезпечити систематичний моніторинг сімейного стану та відразу реагувати на можливі пробоєми.

5. Забезпечення освіти та соціальної адаптації. Діти повинні мати доступ до якісної освіти та підтримки у соціальній адаптації, після інституційної установи.

6. Робота із спільнотою. Важливо залучити громаду де мешкає сім'я, до підтримки реінтеграції дітей в біологічні сім'ї.

7. Юридичний захист, забезпечення правового захисту дітей у разі необхідності, забезпечення їхніх прав, надання сім'ї юридичних консультацій, щодо державних пільг, оформлення документів на житло, інвалідність[11].

Це лише основні особливості роботи фахівця соціальної сфери, інші можуть різнитися в залежності від конкретних обставин та потреб дитини та сім'ї.

Основні напрями соціального супроводу фахівця соціальної сфери з реінтегрованою сім'єю:

1. Соціально-педагогічне дослідження з метою виявлення соціальних та особистісних проблем сім'ї: соціально-педагогічна діагностика з метою виявлення особистісних проблем сім'ї.

2. Соціально-педагогічний захист прав дитини: виявлення та підтримка сімей, які потребують соціального захисту, опіки та піклування, захист прав та інтересів дітей у різних інстанціях; захист та індивідуальна робота з учнями, що піддаються насильству та агресії з боку дорослих

3. Забезпечення соціально-педагогічної підтримки. Раннє виявлення неблагополучних сімей, створення банку даних сімей, що мають дітей з особливими потребами: пропаганда здорового способу життя в родині як необхідної умови успішної соціалізації дітей; психолого-педагогічна освіта з метою створення оптимальних умов для взаєморозуміння у сім'ї ; духовне-

ціннісне просвітництво; сприяння включення батьків у навчально-виховний процес, організація «колоквіумів», «круглих столів», семінарів для бабків.

4.Соціально-педагогічне консультування. Організація та проведення індивідуальних консультацій для сімей, які опинилися у важких життєвих ситуаціях

5.Соціально-педагогічна профілактика, корекція та реабілітація. Раннє виявлення та попередження фактів відхилення поведінки дітей, забезпечення профілактичної та колекційної роботи з дітьми, які перебувають на різних видах обліку («група ризику»): організація превентивно-профілактичної роботи з особам «групи ризику»; організація реабілітації дітей, які зазнають різних труднощів у системі відносин, що викликають дезадаптацію.

6.Сприяння створенню педагогічно орієнтованого середовища для оптимального розвитку особистості дитини. Зосередження уваги адміністрації навчального закладу на проблемах і потребах учнів.

7.Підтримка соціальної діяльності дітей реінтегрованих в біологічні сім'ї.

8.Організаційно-методична діяльність. Аналіз і узагальнення досвіду соціально-педагогічної діяльності; участь у методичних семінарах, конференціях різного рівня із соціально-педагогічних проблем[29, с.71-74].

Реінтеграція дітей в біологічні сім'ї вимагає створення особливих соціально-педагогічних умов:

1.Здоровий спосіб життя членів сім'ї. Здоровий спосіб життя-це формування психологічної установки на збереження, зміцнення та примноження власного здоров'я та здоров'я оточуючих, активна діяльність особистості в цьому напрямку. Здоровий спосіб життя-це не просто сума засвоєних знань, а спосіб життя, адекватна поведінка в різних ситуаціях.

2.Партнерська взаємодія між батьками та дитиною. Партнерська взаємодія передбачає наявність психологічного контакту між батьками та дитиною. У сімейному вихованні дитини, у постійному контакті з нею батьки повинні прагнути до виникнення між ними почуття довіри, до

безболісного подолання різного роду непорозумінь, до педагогічної доцільності у створенні умов для виховання.

3.Створення належних умов для забезпечення індивідуальних потреб дитини. Забезпечуючи дітям безпечне середовище і адаптуючи його з урахуванням конкретних навчальних потреб, батьки сприяють тому, щоб діти діяли у співпраці, брали участь у різних заняттях і завданнях, не боялися ризикувати і братися за більш складні завдання.

4.Позитивний соціально-психологічний клімат в сім'ї. Психологічний клімат – це емоційно-психологічний настрій, який формується в сім'ї під час взаємодії її членів. Настрій виникає внаслідок того, що за безпосередніх особистих контактів усі зв'язки між людьми набувають емоційно-психологічного характеру, яке визначається ціннісними орієнтаціями, моральними нормами та інтересами членів сім'ї. На думку вчених психологічний клімат конкретних сімей формується під впливом двох основних факторів: мікросоціальних умов життя сім'ї (її складу, рівня, добробуту, соціального статусу) і соціально-психологічного клімату в цілому, основні елементи якого засвоюються в результаті тісного спілкування членів сім'ї.

Головною умовою нормального психосоціального розвитку дитини є спокійна та доброзичлива атмосфера в сім'ї, яка створюється завдяки постійній присутності батьків, які приділяють увагу емоційним потребам дитини, розмовляють, грають, займаються разом дозвіллям. Але разом з тим необхідно надавати дитині більше самостійності, можливості спілкуватися з іншими дітьми та дорослими.

5.Безпечні умови проживання та виховання дитини у сім'ї. До безпечних умов також належать житлово-побутові умови утримання дитини, належні умови для їх проживання та виховання. Також діти мають бути забезпечені сезонним одягом, предметами особистої гігієни, іграшками, художньою літературою, належним чином підготовлені до школи. Умови

проживання дітей мають відповідати санітарним нормам, окрема кімната з робочим місцем для підготовки уроків, відпочинку[35, с.89-95].

2.4.Науково-практичні рекомендації для працівників соціальної сфери, педагогів та батьків щодо особливостей роботи з реінтегрованими дітьми

Важливою умовою всебічного та гармонійного розвитку дитини є сімейне виховання, яке формує позитивні емоційні стосунки, забезпечує турботу та навчання відповідно до віку, індивідуальних потреб та можливостей дитини, формує її світогляд і моральні орієнтири уміння та навички, необхідні для успішної соціалізації. Створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї передусім передбачає здійснення заходів, спрямованих на запобігання розлучення дітей від батьків, сприяти розвитку на рівні територіальних громад послуг, спрямованих на раннє виявлення проблем у сім'ї та надання допомоги та підтримки сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих ситуаціях.

Забезпечувати право дитини на виховання дитини у сім'ї надається «Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та плану заходів щодо реалізації I етапу. Кожен етап реалізації стратегії передбачає розвиток освітніх, соціальних, медичних, реабілітаційних послуг для дітей та сімей з дітьми на рівні територіальної громади[8, с.12-13].

Надзвичайно актуальним є питання доступності якісних соціальних послуг на підтримку сімей з дітьми за місцем проживання. Адже в умовах здійснення реформи місцевого самоврядування та територій організації влади в Україні 50 територіальна громада має стати базовим центром забезпечення прав дітей їх благополуччя, безпеки та стабільності. У процесі децентралізації формується мережа соціальної роботи на рівні громади. Так за інформацією Мінсоцполітики, з метою забезпечення соціальних послуг, сім'ям, дітям та молоді, що перебувають у складній життєвій ситуації, до виконавчого списку у Хмельницькому включено 356 об'єднаних

територіальних громад комітетів, 754 посади спеціалістів із соціальної роботи, до повноважень яких входить надання соціальних послуг на рівні громади.

Соціальний супровід дітей з інтернатних установ в біологічні сім'ї є важливою складовою їх реінтеграції. Ось деякі методичні рекомендації для працівників соціальної сфери, педагогів, психологів і батьків.

Для працівників соціальної сфери

1.Індивідуальний підхід: розробіть індивідуальні плани супроводу для кожної дитини, враховуючи їхні потреби, можливості та особовості.

2.Співпраця з батьками: працівники соціальної сфери повинні активно співпрацювати з батьками або опікунами, надавати їм підтримку та навчати вміння виховувати дитину.

3.Систематичний моніторинг: забезпечення постійної оцінки адаптації дитини в біологічній сім'ї та мобільне реагування на можливі проблеми.

Для педагогів:

1.Навчання та підтримка: підтримка дітей в навчанні та соціальній адаптації, допомагаючи їм здобувати необхідні навички для успішного життя в сім'ї та суспільстві.

2.Підтримка в розвитку: розвиток талантів та інтересів дітей, допомагаючи їм знайти своє місце в новому оточенні.

3.Сприяння взаєморозумінню: потрібно пояснювати дітям та їхніми батькам або опікунам важливість взаєморозуміння та підтримки одне одного.

Для батьків

1.Відкрита комунікація: потрібно спілкуватися зі своєю дитиною, вислуховувати її потреби, переживання, думки.

2.Толерантність і душевна теплота: необхідно дарувати дитині емоційне тепло у стосунках, проявляти терпимість в ході адаптації дитини до нових умов адаптації у сім'ї.

3.Навчання батьківству: батьки повинні знати різні методи виховання дитини та який саме підходить їхній дитині для розвитку та самореалізації її.

4.Самопідтримка: батькам потрібно не забувати про власну самопідтримку та психологічний стан [15, с.202-205].

Отже, підводячи висновки сказаного, дані рекомендації можуть бути адаптовані до конкретної ситуації та потреб дітей та сім'ї, але загальний принцип полягає в тому, щоб створити сприятливі умови для успішної реінтеграції та адаптації дітей з інтернатів в біологічні сім'ї.

2.5. Тренінгова програма для дітей та батьків «Дитина у сім'ї» з метою успішної адаптації до нових умов проживання

Мета тренінгової програми «Дитина у сім'ї»: направлена на допомогу дітям у процесі соціалізації до нових умов проживання, а також набуття навичок взаємодії в системі «батько-дитина». Також дана програма допомагає батькам відчувати відповідальність за своїх дітей, орієнтуватися в складному суперечливому світі, допомагати їм, знаходити вихід із кризової ситуації і разом з тим і проявляти любов та турботу до них (Додаток Д).

Основні завдання тренінгу:

1. Розвиток комунікативних здібностей, навичок міжособистісної взаємодії.
2. Формування навичок ціле покладання, навичок рефлексії власного «Я», навичок співчуття та розуміння інших.
3. Підвищення соціально-психологічної компетентності учасників та розвиток у них здібностей та потреб до самопізнання себе та оточуючих, ефективної взаємодії з оточуючим світом.
4. Формування активної соціальної позиції особистості.
5. Активізація власних ресурсів до змін.

Основні принципи тренінгу: добровільність, уникнення авторитарних стилів поведінки з дитиною (не тиснути, не примушувати, не ображати), а навпаки допомогти їм навчитися ефективно взаємодіяти з іншими, стати собою, приймаючи і люблячи себе, подолати стереотипи, які заважають жити радісно та щасливо, насамперед у спілкуванні з іншими людьми.

Оптимальна кількість учасників тренінгової групи: 7-10 осіб.
Організація занять: тренінг складається з 18 занять тривалістю одна академічна година, яка проводиться двічі на місяць.

Кожне тренінгове заняття-урок складається з трьох частин:

1. Теоретичний матеріал, поданий у формі гри, міні -лекції.
2. Практичні заняття, під час яких учасники можуть оволодіти необхідними навичками та практично використовувати набуті теоретичні знання.
3. Рефлексія, зворотній зв'язок (feed back) [2, с.89-91].

Тренінгові заняття скоординовані на:

- 1.Формування здатності співчуття та співпереживання, розуміти переживання, стани та інтереси інших осіб.
- 2.Набуття навичок адекватного та рівноправного спілкування;
- 3.Розкриття та розвиток особистісних якостей учасників тренінгу.
- 4.Формування відповідальної поведінки до членів сім'ї.
- 5.Розвиток цілеспрямованої особистості.

Тренінгова програма містить такі теми завдань: пізнай себе; мої емоції; подивись на себе зі сторони; моя самооцінка; зона радості та здоров'я, я вмію спілкуватися; що таке невербальна комунікація?; я будую відносини з іншими; цінності у моєму житті.

Принципи роботи тренінгової групи:

- 1.Принцип «безпеки»-встановлення позитивних взаємовідносин між учасниками групи, ждя розкриття внутрішнього світу і прийняття самого себе та учасників групи.
- 2.Принцип «тут і тепер» передбачає вирішення проблем під час конкретної роботи групи.
- 3.Принцип «персоніфікації» висловлювання кожного учасника тренінгової групи ведеться від власного імені формує почуття відповідальності за власні висловлювання.
- 4.Принцип «конфіденційності » передбачає збереження інформації про учасників групи і межах даного психологічного простору[6, с.27-29].

Основні блоки тренінгу:

- 1.Підготовчий етап. Ознайомлення учасників тренінгу з основними цілями та завданнями тренінгу, озвучити очікування від тренінгу.
- 2.Основний етап проведення тренінгової програми:
  - А) діагностика, аналіз і оцінка власного «Я»;
  - Б)знайомство з поняттям «адаптація» та його складовими. Навчання та відпрацювання технік само презентації. Тренінгові методи: вправи на підвищення групової динаміки та згуртованості; проєктивні творчі розповіді;

рольові ігри; вправи на розвиток соціальної перцепції, групове обговорення результатів виконання вправ;

В)аналіз основних проблем самопрезентації власного «Я», аналіз та самооцінка власних якостей та почуттів. Прогнозування та планування власного життя: постановка та аналіз цілей, розвиток рефлексії, методи арттерапії, групове обговорення результатів;

Г)формування навичок ефективної комунікації: ефективне слухання рефлексивне слухання, передача інформації, використання відкритих запитань,техніка перефразування. Тренінгові методи: ситуаційно-рольова гра, дидактична гра,гра-розминка, гра-ритуал.

Д)формування навичок міжособистісної взаємодії: навичок групової дискусії, «мозкового штурму, навичок групового прийняття рішень».

3.Заключний етап тренінгу: узагальнення психологічного тренінгу, набутих компетентностей, отримані під час роботи в тренінговій групі. Обговорення вражень від тренінгової роботи з учасниками групи, усвідомлень змін які відбулися. Тренінгові методи: рольова гра, ігри на підвищення групової згуртованості, ігри, розминки, групова дискусія, зворотний зв'язок[13, с.52-62].

В даному тренінгу, адаптація розглядається як сукупність трьох аспектів, що відображають основні напрями діяльності студентів:

- адаптація до нових побутових умов проживання;
- адаптація до нових членів родини;
- адаптація до навчання.

Висновки до II розділу

В другому розділі ми експериментально перевірили реінтеграцію дітей в біологічні родині на прикладі сімей міста Хмельницького, що знаходяться на обліку в Хмельницькому міському центрі соціальних служб.

Для проведення експерименту ми запросили 10 біологічних сімей (10 дорослих та 20 дітей). Дослідження проходило на базі Хмельницького міського центру соціальних служб.

В ході проведення нашого дослідження ми використовували такі психодіагностичні методики:

1. Діагностика вад особистісного розвитку (ДВОР автор З.Карпенко).
2. Методика дослідження соціально-психологічної адаптації (К.Роджерса, Р.Даймонда).
3. Проективна методика «Малюнок моєї сім'ї».

За результатами діагностування в цілому ми встановили, що у дітей, які навчалися та виховувалися в інтернатних установах: високий рівень агресивності, тривожності, імпульсивності, схильності до нечесної поведінки, асоціальність, замкнутість, невпевненість.... Тому, можна стверджувати, що виховання в інтернатних закладах, не пішло на користь дітей, та загалом формуванню особистості.

Для корекції поведінки та зменшення асоціальних проявів уній нами були запропоновані види роботи з інтеграції дітей біологічні сім'ї:

1. Психологічна підтримка.
2. Оцінка та моніторинг сімейного середовища.
3. Навання та просвітництво батьків.
4. Забезпечення соціальної адаптації дітей.
5. Робота з спільною, залучення громадських зв'язків.
6. Нормативно-правове забезпечення.

Ми визначили основні особливості соціального супроводу:

1. Соціально-педагогічне дослідження.
2. Соціально-педагогічний захист.

3. Забезпечення соціально-педагогічної підтримки.
4. Соціально-педагогічне консультування.
5. Соціально-педагогічна профілактика, корекція та реабілітація.
6. Створення сприятливого психологічного клімату.

Реінтеграція дітей в біологічні сім'ї вимагає створення особливих соціально-педагогічних умов:

1. Здоровий спосіб життя батьків.
2. Партнерська взаємодія між батьками і дитиною.
3. Створення належних умов для забезпечення індивідуальних потреб.
4. Позитивний соціально-психологічний клімат в сім'ї.
5. Безпечні умови проживання дитини і сім'ї.

Методичні рекомендації були поділені на напрями:

- Для працівників соціальної сфери: індивідуальний підхід, співпраця з батьками, моніторинг, психологічна підтримка, соціальний супровід;
- Для педагогів: навчання і підтримка; індивідуальний розвиток; сприяння взаємодії з соціумом;
- Для батьків: відкрита комунікація, терпимість та емоційне тепло, навчання батьківських компетентностей, самопідтримка.

Тренінгова програма для дітей та їх батьків з метою успішної адаптації до нових умов проживання складається з 10 занять. Мета яких полягає в допомозі дітям ефективно соціалізуватися, набути навичок взаємодії в сім'ї, орієнтуватися в складному суперечливому світі, за необхідності знайти вихід із кризової ситуації.

Основні завдання тренінгу:

- розвиток комунікативних здібностей, навичок міжособистісної взаємодії;
- формування навичок ціле покладання, навичок рефлексії власного «Я»;
- підвищення соціально-психологічної адаптації учасників та розвиток у них здібностей та потреб до самопізнання себе та оточуючих;
- ефективна взаємодія з оточуючим світом;

- формування активної соціальної позиції особистості.

Принципи роботи тренінгової групи: конфіденційність, активність, персоніфікація, тут і тепер, довіра та безпека.

ВИСНОВКИ

В процесі роботи над дипломним дослідженням, проаналізувавши велику кількість наукової психолого-педагогічної і соціально-педагогічної літератури з проблематики сирітства та соціального супроводу дітей з інтернатних установ в біологічні сім'ї. у нашій роботі ми дійшли висновків:

1. Охарактеризовано особливості дітей з інтернатних закладів як об'єктів соціального супроводу, до таких особливостей можна віднести: фізичну недорозвиненість; затримка розвитку моторних навичок проблеми зі слухом, зором; втрачені етапи розвитку дитини; обмежені фізичні та інтелектуальні можливості; неналежний стан здоров'я та хворобливість; негативні соціальні, поведінкові наслідки; соціальна замкнутість; привернення аги, що проявляється в агресивній поведінці; умисному заподіянні собі шкоди; нерозбірлива, надмірна доброзичливість чи розгальмованість поведінки; затримка розвитку мовлення; відчайдушне прагнення уваги та ласки дорослих; брак мовленнєвих навичок; бідний словниковий запас, слабка когнітивна діяльність, низькі показники інтелекту; обмежене спонтанне мовлення, проблеми з читанням; пригнічення розвитку мозкової активності у дітей раннього віку, яка призводить до неврологічних і поведінкових розладів.

Після вибуття з інституційного закладу в біологічну сім'ю настає складний період адаптації дитини в родинному середовищі та зокрема в соціумі, що потребує соціального супроводу фахівця соціальної сфери. До таких проблем належать: продовження освіти поза інтернатної установи; юридичні проблеми, до прикладу ущемлення прав такої дитини; психологічні; не сформованість побутових навичок; проблеми міжособистісних відносин; налагодження комунікації в родині.

2. Визначено, що соціальний супровід як форма індивідуальної соціальної роботи з дітьми з інтернатних закладів є важливою, оскільки період переходу від опіки до життя у сім'ї (особливо якщо батьки, вели аморальний спосіб життя) є достатньо складний і тому такі діти та сім'ї потребують сторонньої допомоги з боку фахівця соціальної сфери. Метою соціального супроводу є подолання життєвих труднощів та мінімізація негативних наслідків або навіть повне розв'язання проблем сім'ї.

Завданням соціального супроводу є: надання сім'ям допомоги, заради самопомоги, тобто щоб надалі вони змогли вирішувати свої проблеми самостійно; ефективне використання наявних ресурсів; забезпечення партнерських стосунків між родиною.

3. Доведено, що нормативно-законодавча база захисту прав, свобод та інтересів дітей інтернатних закладів є важливим моментом соціального супроводу, оскільки в цій базі є визначні соціальні, організаційні та правові засади, а також гарантії підтримки дітей, які визначені на державному та міжнародному рівні.

4. Розглянемо алгоритм соціального супроводу, який включає в себе три етапи: підготовчий (вивчається соціальна ситуація клієнта та його сім'ї); здійснення соціального супроводу (безпосереднє виконання розробленого плану, з можливими правками під час роботи); підсумковий (оцінка змін, як відбулися за період супроводу; складання за потреби іншого плану або ж коригування старого: додаткове кураторство) та головним результатом якого є відповідальна, самостійна готова до життя в суспільстві особистість.

5. Наголошено, що підготовка до життя в сім'ї дитини є важливою, тому що діти виходять з-під опіки абсолютно не підготовлені до життя родинні, та в соціумі зокрема, починаючи з догляду за собою і закінчуючи невмінням будувати стосунки з оточуючими. Тому таку підготовку потрібно починати ще в стінах інституційного закладу.

До характеристик самостійності відносять: вміння поставити ціль, мету без сторонньої допомоги; приймати рішення з урахуванням обставин та умов; відповідальність, ініціативність, активність, впевненість у собі.

В другому розділ ми експериментально перевірили реінтеграцію дітей в біологічні родини на прикладі сімей міста Хмельницького.

Для проведення експерименту ми запросили 10 біологічних сімей (з них 10 дорослих та 20 дітей). Дослідження проходило на базі Хмельницького міського центру соціальних служб.

В ході дослідження ми використали такі психодіагностичні методики:

1. Діагностика вад особистісного розвитку (ДВОР автор З.Карпенко).
2. Методика дослідження соціально-психологічної адаптації (К.Роджерса, Р.Даймонда).
3. Проективна методика «Малюнок моєї сім'ї».

За результатами діагностування в цілому ми встановили, що у дітей з інтернатних установ: високий рівень агресивності, тривожності, імпульсивності, схильності до нечесної поведінки, асоціальність, замкнутість, невпевненість тобто виховання в інтернатних закладах, не піде на користь формуванню особистості.

Для корекції поведінки та зменшення асоціальних проявів у ній нами були запропоновані види роботи з інтеграції дітей в біологічні сім'ї:

1. Психологічна підтримка.
2. Оцінка та моніторинг сімейного середовища.
3. Навчання батьків.
4. Моніторинг і підтримка.
5. Забезпечення соціальної адаптації.
6. Робота з спільнотою.
7. Юридичний захист.

А також особливості роботи соціального працівника з дітьми з інституційних закладів:

1. Соціально-педагогічне дослідження.

2. Соціально-педагогічний захист.
3. Забезпечення соціально-педагогічної підтримки.
4. Соціально-педагогічне консультування.
5. Соціально-педагогічна профілактика, корекція та реабілітація.
6. Створення сприятливого психологічного клімату в родині.

Реінтеграція дітей в біологічні сім'ї вимагає створення особливих соціально-педагогічних умов:

1. Здоровий спосіб життя батьків.
2. Партнерська взаємодія між батьками дитиною.
3. Створення належних умов для забезпечення індивідуальних потреб.
4. Позитивний соціально-психологічний клімат в сім'ї.
5. Безпечні умови проживання дитини в сім'ї.

Також нами були розроблені науково-практичні рекомендації для працівників соціальної сфери, педагогів та батьків, щодо соціального супроводу дітей з інтрнатних установ в біологічні сім'ї.

Науково-практичні рекомендації були поділені на напрями. Для працівників соціальної сфери:

- індивідуальний підхід до кожного члена сім'ї;
- співпраця з батьками;
- моніторинг для перевірки змін які відбуваються в сім'ї;
- психологічна підтримка;
- комплексний соціальний супровід.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Агаджанян Н.А. Адаптація и резервы организма. - М.: Фізкультура та спорт, 2018. –400с.-С. 78-93.
2. Алексеєнко Т.Ф. Книга для батьків:[Посібник до тренінгового курсу “Підготовка кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі” (у трьох частинах). Частина перша/ За заг. ред. Т.Ф. Алексеєнко]. – К.: Держсоцслужба, 2017. – 184с. –С.89-94.
3. Балл Г.А. Поняття адаптації та його значення для психології особистості // Питання психології – 2019. - № 1. – С. 92-100.
4. Брудний В.І. Професійна та соціально-психологічна адаптація студентів та молодих спеціалістів.– М.: Наука,1976. – 356с.-С.4-6
5. Бондаренко О.Ф. Психологічні особливості сучасної студентської молоді // Практична психологія та соціальна робота.- 2023.- №4.- С. 8-11.
6. Барко В.І. Розвиток здібностей і творчого потенціалу. Обдарована дитина.- 2015.- № 1.- С. 27-29.
7. Бевз Г.М. Дитина в прийомній сім’ї: Нотатки психолога. Київ: Український ін-т соціальних досліджень, 2021. – 101с.-С.20-25.
8. Бевз Г.М. Прийомна сім’я: методика створення і соціального супроводу: Науково-методичний посібник. Київ. Центр стратегічної підтримки, 2023.- 92 с.-С.12-13.
9. Бевз Г.М. Прийомна сім’я: соціально-психологічні виміри: [Монографія. Київ: Видавничий Дім “Слово”, 2019. – 352с.-С.10-16.
10. Бевз Г.М. Технології створення функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Київ.: Державний інститут проблем сім’ї та молоді, 2023. – 188с.-С.67-71.
11. Болдарєва С.О. Становлення особистості дитини дошкільного віку в процесі взаємодії різних соціальних інститутів / С.О. Болдарєва /Електронний ресурсhttp://psihoped.ucoz.ru/blog/stanovlennja_osobistosti_ditini_doshkilnogo_v_iku_v_procesi_vzaemodiji_riznikh_socialnikh_institutiv/2011-05-25-2630.01.2023

- 12.Бондар С.Б. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні. Київ, 2022. – 128с.-С.80-87.
- 13.Войтович Н. «Криза третього курсу» як переломний етап професійного становлення студентів // Особистісні кризи студенського віку: Зб. наук. Статей. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. ЛесіУкраїнки, 2021. – С. 52-62.
- 14.Все про адаптацію. Спецвипуск газети «Психолог». – 2024. - №25-26 (121-122). – 120 с.-С.43-47.
- 15.Вступ до соціальної роботи: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.За ред. Т.В. Семигіної, І.І.Миговича.- К.: Академвидав, 2015.- 304 с.-С.202-205.
- 16.Вельбовець Н. Соціальна політика і соціальна робота.Київ,2018, 1-2 (5-6).- 160с.-С.12-18.
- 17.Вельбовець Н. Соціальна політика і соціальна робота. Київ, 2019, 3-4 (11,12).- 208с.-С.116-119.
18. Гейник О. Криза адаптації першокурсників-випусників сільських шкіл до умов студенського життя. Особистісні кризи студенського віку: Зб. наук. Статей.–Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2021. – С. 31-44.
- 19.Зотова О.И., Кряжева И.Н. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности.Сб. ст.. Наука, 2016. – С. 219-232.
- 20.Іванова Н.Л., Макарян Н.Л.. Міжкультурна даптація студентів // Питання психології.- 2007.- № 2.- С. 91-98.
- 21.Кондратьев М.Ю., Варгата Н.І. Особливості адаптації особистості яка розвивається в умовах становлення учнівськккої групи. Психолог: 2006.- № 5.- С. 90-100.
- 22.Казьміренко В.П. Програма дослідження психо-соціальних чинників адаптації молодой людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії // Практична психологія та соціальна робота.- 2004.- № 6.- С. 76-78.

23. Литвиненко С. Дитина і середовище: проблеми взаємодії. Оновлення змісту та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. пр. — Вип. 22. — Рівне: РДГУ, 2022. — С. 216–219.
24. Музика О.Л. Рефлексія і динаміка розвитку здібностей: підходи до побудови методики дослідження. Житомир: Вид-во Рута, 2006.- С. 31-54.
25. Милославова Н.А. Адаптація як соціально-психологічне явище.- ЛЬВІВ: Наука, 2023.- 119с.-С.19-23.
26. Особливості періоду адаптації // Завуч.- 2017.- № 19-20.- С. 46-54.
27. Пилипенко Н. Мотиваційні механізми професійної адаптації особистості // Соціальна психологія.- 2018.- № 3.- С. 131-136.
28. Петровська Л.А. Теоретичні та методичні проблеми соціально-психологічного тренінгу. Київ: 2022.-340с.-С.67-69.
29. Подляшаник В.В. Адаптаційний потенціал та професійне здоров'я особистості. Практична психологія та соціальна робота.- 2016.- № 12.- С. 71-74.
30. Профілактика та корекція порушень соціальної адаптації у дорослих // Мілютіна К. Форми психокорекційного впливу.- К., 2017.- с. 76-94.
31. Райгородський Д.Я. Практична психодіагностика: методики, тести. Навчальний посібник. БАХРАХ., 2014.- 672с.-С.34-37.
32. Скрипко Л.В. Проблеми адаптації психологів в закладах освіти // Практична психологія та соціальна робота.- 2002.- № 5.- С. 56- 59.
33. Саханюк С. Тренінг соціальної адаптації першокласників // Практична психологія та соціальна робота.- 2015.- № 2.- С. 91-99.
34. Спектор Е.Н. Основні проблеми прийомних сімей. // Педагогічні та психологічні аспекти соціальної роботи. Луцьк, 2004.- С. 27-30.
35. Соловей М.В. Педагогічні основи роботи соціального педагога з проблемними сім'ями// Актуальні питання соціальної роботи. Зб.наук. тпраць Ужгород: 2022.- С. 89-95.
36. Свиридов Н.А. Особливості роботи соціального працівника з прийомними сім'ями//Соціологічне дослідження .- 2020.- № 3.- С. 51-59.
37. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптивності:Наукове видання.- Тернопіль: Економічна думка, 2020.- 197 с.-С.23-27.

ДОДАТОК А

ДІАГНОСТИКА ВАД ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ (ДВОР)

Опитування для дітей 9—11 років (автор З. Карпенко)

Любий друже!Тобі пропонується відповісти на запитання, що стосуються різних сторін твоєї особистості: поведінки, самопочуття, бажань, переживань, переконань тощо. Ти маєш чудову нагоду поглянути на себе зі сторони і проаналізувати, що ти знаєш про себе, поділитися цими знаннями з дорослими, аби вони краще пізнали тебе і змогли тебе розуміти, спілкуватися з тобою, навчати тебе.

У спеціальному бланку для відповідей навпроти відповідного номера твердження треба поставити знак «+», якщо ти згоден з твердженням, і знак «-», якщо ти з твердженням не згоден. Не розмірковуй довго, відповідай одразу, вслуховуючись у зміст. Усі відповіді будуть правильними, якщо ти відповідатимеш чесно.

Прізвище, ім'я _____

Клас _____ Дата _____

Опитувальник ДВОР

1. Мені важко зосередитися на чомусь одному.
2. Я не можу довго працювати не втомлюючись.
3. Я переживаю з будь-якого приводу.
4. Під час виконання завдання я дуже напружений і скутий.
5. Я часто думаю про можливі неприємності.
6. Я боязкий, багато що викликає в мене страх.
7. Я не люблю чекати.
8. Я не люблю починати нову справу.
9. Я неспокійно сплю, погано засинаю.
10. Я невпевнений у своїх силах, боюся труднощів.
11. Я завжди швидко знаходжу відповідь, коли про щось запитують (можливо і неправильно, але дуже швидко).
12. У мене часто змінюється настрій.
13. Мені часто все набридає.
14. Я швидко, не вагаючись, приймаю рішення.
15. Я часто відволікаюся на уроках.
16. Коли хтось з дітей на мене кричить, я також кричу у відповідь.
17. Я впевнений, що впораюся з будь-яким завданням.
18. Я люблю діяти, а не розмірковувати.
19. В іграх я не підкоряюся правилам.
20. Я гарячкую під час розмови.
21. Коли хтось мене образить, я прагну поквитатися з ним.
22. Іноді мене тішить, коли я щось зламаю, розірву, розіб'ю.
23. Я дуже серджуся, коли хтось сміється з мене.
24. Мені здається, що інколи я хочу зробити якусь шкоду.

25. У відповідь на вказівки мені хочеться зробити все навпаки.
26. Я люблю бути першим, верховодити, підкоряти собі інших.
27. Я легко можу посваритися чи побитися.
28. Я не поступаюся іншим, не ділюся з ними особистим.
29. Я не можу змовчати, коли чимось незадоволений.
30. Часом я так наполягаю на своєму, що людям навколо уривається терпець.
31. Я люблю, коли мене хвалять за те, що насправді зробила інша людина.
32. Мені подобається отримувати більше від того, що насправді належить.
33. Я часто звинувачую кого-небудь у тому, в чому насправді винний сам.
34. Трапляється, що я привласнюю речі, що належать іншій людині.
35. Мені подобається перебільшувати, хвалитися, вигадувати небилиці.
36. Я часто порушую свої обіцянки.
37. Я завжди знаходжу виправдання непорядному вчинку.
38. Я не визнаю своїх помилок.
39. Я роблю все задля своєї вигоди.
40. Я рідко зізнаюсь, що заподіяв комусь шкоду.
41. Я часто порушую правила поведінки, встановлені вчителем.
42. Я люблю сміятися з інших.
43. Я кривджу своїх товаришів: б'ю їх, штовхаю, дражню.
44. Часто я говорю одне, а роблю протилежне.
45. Я розповідаю непристойні історії, вживаю лайливі слова.
46. Перекоаний, що мої пустощі нікому не шкодять.
47. Для своєї вигоди я часто обдурюю інших.
48. Діти скаржаться на мене, не хочуть гратися зі мною.
49. Я люблю розповідати жахливі історії, про які дізнався з кінофільмів і розмов між дорослими.
50. Я знущаюся з тварин, нищу без потреби рослини.
51. Я цураюся своїх ровесників, тримаюся від них віддалік.
52. Я не довіряю людям, побоююся їх.
53. Я не люблю дивитися в очі людині, з якою розмовляю.
54. Я мовчазний, не підтримую розмову з чужими людьми.
55. Мене часто запитують, чим я незадоволений.
56. Мене часто підозрюють у негарних вчинках.
57. Люди часто навмисно ображають мене.
58. Я часто буваю засмученим.
59. Я люблю гратися сам.
60. Дитяча компанія швидко мені набридає.
61. Мені небайдуже, що про мене думають інші.
62. Я повинен завжди все знати.
63. Я не маю права помилятися
64. Я намагаюся виправдати свої вчинки перед іншими людьми.
65. Спочатку я дбаю про інших, а потім вже про себе.
66. Коли я зроблю помилку, у мене з'являється почуття провини.

67. Усі люди, з якими я спілкуюся, повинні мене любити.
68. Інші люди мають право контролювати мою поведінку.
69. Я намагаюся допомогти людям навіть тоді, коли мене про це не просять.
70. Якщо я вже прийняв рішення, то не маю права передумати.
71. Мої успіхи залежать від удачі, талану, щасливого випадку.
72. Я волію почекати, поки мої труднощі розв'яжуться самі собою.
73. Мої оцінки в школі не залежать від моїх здібностей.
74. Мої успіхи залежать від допомоги інших людей.
75. За мене вирішують інші, що і як робити.
76. Я не винен, що не можу домогтися кращих результатів.
77. Я не планую того, що зі мною трапляється.
78. Я сам нічого не можу змінити в своєму житті.
79. За моє здоров'я відповідають дорослі.
80. Діти виростають такими, якими їх виховують батьки
81. Я більше люблю слухати казки, ніж вірші.
82. Коли я їду з мамою в магазин, я більше хотів би, щоб мені купили цукерки, ніж книжку.
83. Я не мрію стати актором.
84. Мені не подобаються квіти.
85. Мені більше подобається звичайна їжа, яку мама готує щодня, ніж фрукти — ананаси, мандарини, ківі.
86. Я не радю, коли бачу щось красиве і незвичайне.
87. Мене цікавлять технічні іграшки, наприклад, автомобілі, літаки, мотоцикли.
88. Мені не подобається гратися з ляльками.
89. Я не люблю вигадувати різні небилиці.
90. Я не плачу, коли чую сумну історію.

Дешифратор для психолога:

Тривожність	Імпульсивність	Агресивність	Схильність до нечесної поведінки	Асоціальність	Замкнутість	Невпевненість	Екстернальність	Естетична нечутливість

8—10 балів — високий рівень вираженості вади;

4—7 балів — середній рівень вираженості вади;

1—3 бали — низький рівень вираженості вади.

ДОДАТОК Б

**Методика дослідження
соціально-психологічної адаптації**

К. Роджерса - Р. Даймонда

Мета: виявити осіб, котрі мають труднощі у процесі адаптації.

Вік досліджуваного: з 14 років.

Інструкція: ФСР пропонує досліджуваному прочитати висловлювання порівняти їх зі своїм досвідом. У бланку слід зазначити відповідь, базуючись на таких оцінках:

- 0 - це мене зовсім не стосується;
- 1 - це мене не стосується;
- 2 - мабуть, це мене не стосується;
- 3 - не знаю, чи це мене стосується;
- 4 - це схоже на мене, але маю сумніви;
- 5 - це схоже на мене;
- 6 - це точно я.

Текст методики

1. Відчуває незручність, коли вступає з кимось у діалог.
2. Не має бажання розкриватися перед іншими,
3. У всьому подобається ризик, боротьба, змагання.
4. Має до себе високі вимоги.
5. Часто сварить себе за те, що зробив.
6. Часто відчуває себе пригнобленим.
7. Має сумніви, що може подобатися особам протилежної статі.
8. Свої обіцянки виконує завжди.
9. Теплі, добрі стосунки з оточуючими.
10. Людина стримана, замкнена; тримається осторонь.
11. У невдачах звинувачує себе.
12. Людина відповідальна; на неї можна покластися.
13. Відчуває, що не може змінити щось, усі зусилля марні.
14. На багато речей дивиться очима однолітків.
15. Приймає в цілому ті правила й вимоги, яких варто дотримуватись.
16. Власних переконань і правил не вистачає.
17. Подобається мріяти, іноді - вдень; важко повертається від мрії до реальності.
18. Завжди готовий до захисту і навіть нападу: переживає образи болісно,

розмірковуючи над способами помсти.

19. Уміє керувати собою і власними вчинками, примушувати себе або дозволяти собі; самоконтроль для нього - не проблема.

20. Часто змінюється настрій: настає нудьга.

21. Усе, що стосується інших, не хвилює: зосереджений на собі, зайнятий собою.

22. Люди, як правило, йому подобаються.

23. Не соромиться своїх почуттів, відкрито їх виражає.

24. Серед великого скупчення людей відчуває себе дещо самотньо.

25. Нині бажає все покинути, кудись сховатися.

26. З оточуючими зазвичай вільно спілкується.

27. Важко боротися із самим собою.

28. Напружено сприймає доброзичливе ставлення оточуючих, якщо вважає, що не заслуговує на нього.

29. У душі - оптиміст, вірить у найкраще.

30. Людина вперта; таких називають важкими.

31. До людей критичний, засуджує їх, якщо вважає, що вони цього заслуговують.

32. Часто відчуває себе не тим, хто веде, а тим, кого ведуть: йому не завжди вдається думати і діяти самостійно.

33. Більшість із тих, хто його знає, добре до нього ставиться, люблять його.

34. Іноді бувають такі думки, про які не хочеться комусь розповідати.

35. Людина з привабливою зовнішністю.

36. Відчуває себе безпомічним, має потребу відчувати когось поруч.

37. Приймавши рішення, виконує його.

38. Приймаючи самостійні рішення, не може звільнитися від впливу інших людей.

39. Відчуває почуття провини, навіть коли звинувачувати себе немає сенсу.

40. Відчуває неприязнь до того, що його оточує.

41. Усім задоволений.

42. Почувається погано: не може організувати себе.

43. Відчуває млявість; усе, що раніше хвилювало, стало байдужим.

44. Урівноважений, спокійний.

45. Роздратований, часто не може стриматися.

46. Часто відчуває себе ображеним.

47. Людина спонтанна, нетерпляча, гарячкувата: бракує стриманості.

48. Буває, що поширює плітки.

49. Не дуже довіряє своїм почуттям: вони іноді підводять його/її.

50. Досить важко бути самим собою.

51. На першому місці - думки, а не почуття: перед тим як щось зробити, добре поміркує.
52. Те, що відбувається, тлумачить по-своєму, здатен нафантазувати зайве.
53. Терплячий до інших і приймає кожного таким, яким він є.
54. Намагається не думати про свої проблеми.
55. Вважає себе цікавою людиною - привабливою як особистість, помітною.
56. Людина сором'язлива.
57. Обов'язково треба нагадувати, підштовхувати, щоб доводив справу до кінця.
58. У душі відчуває перевагу над іншими.
59. Немає нічого, у чому б виявив індивідуальність, своє "Я".
60. Боїться думок інших про себе.
61. Честолюбний, небайдужий до успіху, схвалення: у тому, що для нього суттєво, намагається бути кращим.
62. Людина, у якої на даний момент багато такого, що викликає презирство.
63. Людина діяльна, енергійна, ініціативна.
64. Пасує перед труднощами й ситуаціями, які загрожують ускладненнями.
65. Просто недостатньо оцінює себе.
66. Ватажок, вміє впливати на інших.
67. Ставиться до себе в цілому добре.
68. Людина наполеглива, їй завжди важливо зробити все по-своєму.
69. Не подобається, коли з кимось порушуються зв'язки, особливо - якщо починаються сварки.
70. Досить довго не може прийняти рішення, потім має сумніви щодо його правильності.
71. Розгублений, невпевнений у собі.
72. Задоволений собою.
73. Йому часто не щастить.
74. Людина приємна, приваблює інших.
75. Можливо, не дуже вродливий, але може подобатись як людина, особистість.
76. З презирством ставиться до осіб протилежної статі й не має контактів із ними.
77. Коли треба щось зробити, його охоплюють страх, сумніви.
78. Легко, спокійно на душі, немає нічого, що сильно хвилювало б.
79. Уміє наполегливо працювати.
80. Відчуває, що росте, дорослішає: змінюється сам і змінює ставлення до навколишнього світу.
81. Іноді говорить про те, про що насправді не має уявлення.

82. Завжди говорить тільки правду.
 83. Схвильований, напружений.
 84. Щоб він щось зробив, треба вперто наполягати на цьому.
 85. Відчуває невпевненість у собі.
 86. Обставини часто змушують захищати себе, виправдовуватись і обґрунтовувати свої вчинки.
 87. Людина поступлива, м'яка у ставленні до інших.
 88. Людина, якій подобається міркувати.
 89. Іноді подобається хизуватися.
 90. Приймає рішення і відразу змінює їх; звинувачує себе у відсутності волі, а вдіяти з собою нічого не може.
 91. Намагається покладатися на свої сили, не розраховує на чийсь допомогу.
 92. Ніколи не запізнюється.
 93. Відчуває внутрішню несвободу.
 94. Відрізняється від інших.
 95. Не дуже надійний, на нього не можна покластися.
 96. Добре себе розуміє, усе в собі приймає.
 97. Товариська, відкрита людина; легко спілкується з людьми.
 98. Сили і здібності відповідають тим завданням, які треба вирішувати; усе може виконати.
 99. Себе не цінує: ніхто його не сприймає серйозно, у кращому випадку усі до нього ставляться поблажливо, просто терплять.

№ з/п		Показники	Номери висловлювань	Норма
А	a	Адаптивність	4, 5, 9, 11, 12, 15, 19, 22, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 41, 44, 47, 51,	68-136
	b	Деадаптивність	53, 55, 61, 63, 67, 68, 72, 74, 75, 78, 79, 80, 88, 91, 94, 96, 97, 98	68-136

100. Хвилюється, що забагато переймається особами протилежної статі.

101. Усі свої звички вважає позитивними.

Інтерпретація результатів:

Підраховуються коефіцієнти за формулами: адаптація (А), самоприйняття (S), емоційна комфортність (Е): $A, S, E = (a / (a+b)) \cdot 100\%$; сприйняття інших: $L = (1,2a / (1,2a + b)) \cdot 100\%$; інтегральність: $I = (a / (a + 1,4b)) \cdot 100\%$; прагнення до домінування: $D = (2a / (2a + b)) \cdot 100\%$. Результати, менші від норми, інтерпретуються як надмірно низькі, а більші від норми - як високі.

ДОДАТОК В

Проективна методика «Малюнок моєї сім'ї»

Метод малювання своєї сім'ї застосовується в тому випадку, коли потрібно визначити ставлення людини до членів своєї сім'ї. Цінність даної методики в тому, що дитина не завжди може висловити і правильно описати свої емоції і переживання, а створюючи малюнок, йому вдається викрити те, що є в підсвідомості. Через певні символи, розміщення елементів малюнка можна легко вважати важливу інформацію про відносини, що панують в родині і місце в ній дитини.

Інтерпретуючи результати методики «Малюнок сім'ї», слід пам'ятати, що дитина передає в даному випадку відносини, які існують в її родині, своє бачення ставлення батьків до дітей, бачення свого місця в сім'ї. Але при цьому на малюнку не зображуються характеристики самої дитини як індивіда або кого-небудь з його сім'ї. Для цього існують інші спеціальні методики.

Порядок проведення діагностики

Для проведення тесту «Малюнок сім'ї» дитині дають чистий білий аркуш паперу і кольорові олівці. При цьому йому кажуть: «Намалюй тут свою сім'ю». Ніяких додаткових інструкцій і запитань дитині не задають, а залишають на деякий час у спокої.. В основному на це витрачається не більше 35-40 хвилин.

При створенні дитиною малюнка дослідник проводить спостереження за процесом малювання. У спеціальному протоколі або робочого зошита варто відзначити послідовність зображення об'єктів, стирання зображень, емоційні реакції дитини під час малювання окремих елементів, спонтанні висловлювання.

Після завершення малювання можна задати уточнюючі питання. Які допоможуть в процесі інтерпретації результатів тесту.

ДОДАТОК Г

ТРЕНІНГ «ДИТИНА У СІМ'Ї»

1. Вправа Етюд "Знайомство" (7-10 хв.)

Мета: формувати певну думку про себе.

ФСР.: А зараз давайте познайомимось. Кожен назве своє ім'я і скаже кілька слів про себе. (Діти виконують етюд)

2. Вправа "Очі в очі" (3-5 хв.)

Мета: розвивати почуття емпатії.

ФСР.: В повсякденному житті люди дуже часто задовольняються поверхневими контактами один з одним, не прагнучи побачити, що відчуває, переживає інший. Щоб навчитись бачити почуття людей, зараз ми виконаємо вправу.

Протягом 3-5 хвилин ви будете дивитись в очі іншим, стараючись встановити контакт з кожним членом групи. Після закінчення, ФСР запитує про почуття, які виникли під час виконання вправи, кому і чому було важко встановити зоровий контакт. Ця вправа допомагає встановити на етапі знайомства глибокий і довірливий контакт між учасниками групи.

III. Хвилинка пустування. (2-3 хв.) (Звучить пісня В. Шаїнського "Буратіно")

ФСР.: На кожному занятті у нас буде хвилинка пустування, на якій ви будете робити те, що захочете. Пам'ятайте, людина вільна. Ніхто не повинен обмежувати її свободу. Людина сама, рахуючись з інтересами інших людей, обмежує її. Вона ставиться до інших людей так, як хотіла б, щоб люди ставились до неї. Як гукнеться, так і відгукнеться. Хочеться побігати, голосно гратись, але у того, хто поруч, болить голова, і розумна, добра дитина не бігає, не галасує. Вона свідомо обмежує свою свободу. Під час хвилинки пустування ви можете побігати, погратись, потанцювати. Але це неозначає, що можна бити шибки, ламати меблі, збивати один одного з ніг. Вивільні, але вмійте користуватись свободою так, щоб від цього не було неприємно іншим. Отже, хвилинка пустування.

Перерва завершилась. Як тільки музика закінчилась, всі повинні заспокоїтись.

VI. 1. Вправа "Східці" (7-10 хв.)

Мета: діагностика самооцінки і рівня домагань.

ФСР.: Кожен у зошиті малює чотири драбинки з сімома східцями (за зразком, підготовленим психологом).

ФСР.: Уявіть собі, що всіх дітей вашого класу розмістили на східцях драбинки, дотримуючись однієї умови. На сьомій сходинці посадили тих учнів, які найкраще себе ведуть, ніколи не сваряться, поважають батьків,

вчителів. На шостій сходинці розмістили учнів, які також себе гарно поводять, але іноді бувають неухажні. І так далі... Як ви думаєте, хто потрапить на останню сходинку? А тепер подумайте і намалюйте, будь ласка, схематично людину-себе на тій сходинці, на яку, по-вашому, посадили б вас. А на другій драбинці намалюйте себе на тій сходинці, на якій би ви хотіли сидіти, тобто, як би ви хотіли себе поводити. (1,2 драбинка - поведінка; 3, 4 - навчання).

Обробка результатів: самооцінка і рівень домагань - 1-2 сходинки - занижені; 3-сходинка вище низька; 5 сходинка - адекватна; 6-7 сходинки - завищені.

V. Гра "Чотири стихії" (5-7хв.)

Мета : корекція і розвиток уваги. Гра виконується, стоячи в крузі.
ФСР.: Де розміщується земля відносно повітря? Покажіть рухами тіла. (Діти присідають)

ФСР.: А де розміщується повітря відносно землі? (Діти піднімають руки вгору)

ФСР.: Подумайте, як рухами, тіла і руками можна зобразити воду і вогонь? (Діти на сигнал "вода" - роблять хвилеподібні рухи руками, а на сигнал "вогонь" - обертаються навколо себе, імітуючи дим, який піднімається).

ФСР: А зараз я буду давати сигнали, а ви виконувати відповідні рухи. Вправа виконується спочатку в повільному темпі, а потім швидше.

VI. 1. Етюд "Штанга" (3-5хв.)

Мета: зняття м'язового напруження

ФСР.: Уявіть себе спортсменами, які піднімають штангу. Проімітуйте їхні рухи. Напружте м'язи рук, піднімайте, кидайте, розслабте руки і тіло. (Виконуємо 4-5разів)

2. Етюд "Слухаємо себе" (2-3хв.) Мета: вміння слухати своє «я». Протягом 1-2 хвилин діти розслабляються і "слухають" себе.

3. Етюд "Усмішка по колу" (2-3 хв.)

Мета: розвивати почуття належності до своєї групи. Після виконання всіх вправ, діти беруться за руки і "передають" усмішку по колу. Кожна дитина повертається до свого сусіда справа і бажаючи щось хороше і приємне, усміхається. ФСР цікавиться враженнями дітей, дякує за роботу і запрошує на наступне заняття.

ЗАНЯТТЯ 2(40-45 хв.)

Мета: Розвивати почуття належності до своєї сім'ї. Створення позитивної мотивації й зацікавленості дітей на заняттях.

Хід заняття:

I. Бесіда "Моя сім'я". (8-10 хв.)

Мета: розвивати почуття належності до своєї сім'ї.

ФСР: Кожен з нас живе в сім'ї. В одного вона велика: є тато, мама, брат, сестра і бабуся з дідусем; в іншого – зовсім мала: мама і він (або вона). Але не від нас залежить, що так сталося. Зараз ми послухаємо ваші розповіді про

свою сім'ю, але не тільки, хто входить до складу сім'ї, а й про те, хто чим займається, які вони. (Розповіді дітей)

II. Діагностична методика “Проективний малюнок сім'ї” (15-20 хв.)

Мета: визначення емоційного стану сім'ї.

ФСР.: Зараз ви візьмете листки паперу, олівці, сядете за парти і намалюєте свою сім'ю.

III. Хвилинка пустування (Див. заняття 1) (2-3 хв.) Звучить музика П. І. Чайковського “Вальс квітів” з балету “Лускунчик”.

IV. Вправа “Твоє ім'я” (8-10 хв.) Мета: вміння вирізняти себе з поміж інших.

ФСР.: Зараз один з вас назве своє повне ім'я. Наше завдання - назвати, передаючи завдання по колу, якомога більше варіантів його імені. Після виконання вправи учасник ділиться з нами тим, що він відчував. Називає ім'я, яке йому більше припало до душі. (Завдання повторюється для кожного учасника групи)

фСР.: Кожен з нас побував у центрі уваги. Наше ім'я звучить, як найкраща в світі музика. Звертаючись один до одного, щоразу починаймо з імені.

V. Гра “Чотири стихії” (див. заняття 1) (3-5 хв.) VI. 1. Етюд “Помпа і м'яч”. (3-5 хв.) Мета: вміння працювати в парі. Етюд виконується парами. Один учасник - “помпа”, другий - “м'яч”. Через 1 хв. міняються ролями.

2. Етюд “Усмішка по колу”. (Див. заняття 1) (2-3 хв.) ЗАНЯТТЯ 3 (50-60 хв.) Мета: Розвиток особливостей емоційного світу дітей.

Хід заняття

I. Бесіда “Тайна мого “Я” (10-15 хв.)

Мета: розвивати розуміння себе та інших.

ФСР.: Образ себе – це те, як кожна дитина ставиться до себе, сума його почуттів і думок. Позитивні думки і почуття створюють почуття самоповаги – власної гідності, яке необхідне для реалізації своїх здібностей і можливостей. Але поряд з своїми хорошими рисами потрібно бачити і недоліки. Добре в собі потрібно вкорінити, недоліки викорінювати. Щоб зробити це, кожен повинен побачити себе збоку: свій зовнішній вигляд, особливості і манери поведінки, окремі риси характеру. Вмійте оцінювати свої вчинки, і ви не опинитесь в безглуздому становищі. Навчіться розбиратись у собі, і тоді навчитесь розбиратись в інших. Ви повинні вчитись правильно сприймати критику і похвалу на свою адресу, це допоможе правильно сформулювати вашу самооцінку, реально оцінити себе. А це, в свою чергу, дасть можливість правильно оцінити інших. Що таке самообман? (Дискусія продовжується 5-7 хв.)

II. Діагностична методика “Хто я?” (10-15 хв.)

Мета: розвивати здатність розуміти свій емоційний стан. Ідентифікація з іменем в минулому, теперішньому і майбутньому.

ФСР. Пропонує дитині намалювати себе в минулому, теперішньому і майбутньому і підписати портрети.

II. Хвилинка пустування (Див. заняття 1) (2-3 хв.) Звучить пісня В. Шаїнського “Чунга-чанга”.

Мета: розвиток емоції за піктограмою настрою. Для гри використовуємо набори карток. Діти розглядають піктограми, називають настрій, який вони символізують. Після цього дітям пропонується набір тих самих піктограм, тільки розрізаних навпіл, і дається завдання скласти їх.

V. Вправа "Коректурна проба" (3-5 хв.)

Мета: розвиток уваги.

Завдання

1. "Дівчатка". Дітям пропонуються бланки із зображенням дівчаток.

Варіанти завдань:

- а) підкреслити дівчаток з чорними (білими) бантиками;
- б) підкреслити дівчаток з чорним волоссям і чорними бантиками;
- в) підкреслити дівчаток з білим волоссям і білими бантиками;
- г) підкреслити дівчаток з білим волоссям і чорними бантиками;
- д) підкреслити дівчаток з чорним волоссям і білими бантиками.

VI. 1. Етюд "Петрушка скаче" (2-3 хв.) (Звучить музика П. І. Чайковського "Клоуни")

Діти під веселу музику виконують пружні стрибки на двох ногах, на правій, Налівій, по черзі.

2. Етюд "Спати хочеться" (5-10 хв.)

Мета: навчання прийомів саморелаксації.

Діти зручно сідають імітують сонний стан, розслабляють руки, ноги, тулуб і вдають, що вони заснули.

3. Етюд "Усмішка по колу" (Див. заняття 1) (2-3 хв.)

ЗАНЯТТЯ 4 (50-55хв.)

Мета: Розвивати здатність до ігрової поведінки

Хід заняття

I. Бесіда "Як стати розумнішим" (10-15 хв.)

Мета: учити розкривати свої уміння.

ФСР: Добре вчитись – значить стати розумним, освіченим, вмілим і впевненим в собі. Сила без розуму – ніщо. Швидкість без розуму смішна і породжує

помилки. Розум і пам'ять тренуються і вдосконалюються. Думайте про все, що

бачите, чуєте, що пережили. Робіть висновки і не повторюйте помилок, накопичуйте досвід. Думайте над всім, що відбувається навколо вас, разом з батьками, обговорюючи і задаючи питання. Запам'ятовуйте головне. Обговорюйте з ровесниками і дорослими книги і фільми. Думайте, чому помилились і зазнали невдачі. Накопичуйте досвід, який дасть можливість не повторити помилки і уникнути невдачі. В усьому шукайте причини і зв'язки. Вчіться передбачати наслідки своїх дій і вчинків. Аналізуйте наслідки своїх вчинків. І уроки робіть з розумом. Дехто вчить уроки формально, не задумуючись над тим, що, як і для чого він робить; а дехто, готуючи уроки, думає, вирішує задачі сам. Другий розумнішає від уроку до уроку, від одного

домашнього завдання до іншого. І нагорода йому - не п'ятірка, а збагачений розум.

II. Діагностична методика "Склади казку" (10-15 хв.)

Мета: розвиток уяви.

Придумайте казку і коротко розкажіть її. Не лякайтесь, головне – думайте і пам'ятайте, що кожен може придумати щось цікаве для інших. Вчіться думати, фантазувати, творити.

III. Хвилинка пустування (2-3 хв.) (За бажанням дітей ФСР вмикає музику)

III. Етюд "Тінь" (3-5 хв.)

Мета: уміння працювати в парі.

Етюд виконується в парах. Двоє дітей йдуть один за одним через 2-3 кроки.

Друга дитина - це "тінь" першої. "Тінь" повинна точно повторити всі рухи

ЗАНЯТТЯ 5(45-55 хв.)

Мета: Розвивати розуміння себе та інших. Закріплювати позитивне ставлення дітей одне до одного.

Хід заняття

I. Бесіда "Хто я?" (10-15 хв.)

Мета: розвивати розуміння себе та інших.

ФСР: Розкажіть кожен про себе. Чесно, не принижуючи себе, але і не замовчуючи своїх недоліків, без вихвалання, але і без самоприниження. І обов'язково розкажіть, як ви збираєтесь позбутися своїх недоліків. Думайте, розповідаючи про себе. Це цікаво і важливо для вас самих. Подумайте, якими вас бачать друзі, вчителі, батьки і просто знайомі.

II. Вправа "Образ" (3-5 хв.)

Мета: тренувати здатність висловлювати свої почуття.

ФСР: В житті кожного з вас були моменти, коли вас обзивали, давали прізвисько. Мабуть, кожному було неприємно. Візьміть листочки і напишіть на них ці неприємні слова.

ФСР.: А чи траплялося вам говорити погано про своїх товаришів, однокласників? А їм було приємно чути такі слова? Зараз я також зроблю щось неприємне. (Розклеює на одязі дітей "ярлики" з образливими словами) Вам приємно було, коли я розвішувала ці ярлички? Так само неприємно було і тим дітям, яких ви обзивали. Що б ви хотіли зробити з цими папірцями? Але разом з цим, виповинні прийняти для себе "закон", дати собі слово ніколи не ображати інших.

III. Хвилинка пустування (Див. заняття 1, 4) (2-3 хв.)

IV. 1. Вправа "Пройди по-іншому". (2-3 хв.)

Мета: вчити знімати психічне напруження

Дітям дається завдання пройти через кімнату, але так, як ніхто попередній з товаришів.

2. Гра "Піктограма" (8-10 хв.)

Мета: розпізнавання емоцій за піктограмою настрою.

У грі використовуються ті ж картки, що і в занятті 3, тільки менших розмірів.

Овал, який символізує обличчя, розміщується на листку так, щоб дитина могла домалювати до голови і тіло.

V. 1. Вправа "Коректурна проба" (5-7хв.)

Мета: розвиток уваги.

Завдання 3. "Корівки"

Дітям пропонуються бланки з зображенням корівок.

Варіанти завдань:

а) підкресли (порахуй) корівок з одним рогом (двома);

б) підкресли (порахуй) корівок з одним вушком (двома);

в) підкресли (порахуй) корівок з одним вушком, одним рогом і т.д.

2. Вправа "Знайди розбіжності" (3-5хв.)

Завдання 1 "Незнайки" (Див. додаток)

VI. 1. Етюд "Гойдалка" (варіант 2) (3-5хв.)

Дитина стоячи гойдається. Тілесні прояви: одна нога вперед, друга назад.

Перенесення ваги тіла з однієї ноги на іншу. Виконання етюдусупроводжується українською народною музикою.

2. Етюд "Усмішка по колу" (Див. заняття 1) (2-3хв.)

ЗАНЯТТЯ 6 (45-55хв.)

Мета: Зняття емоційного напруження та створення розкутої атмосфери в групі.

Хід заняття

I. Бесіда "Вмій розбиратися в людях" (10-15хв.)

Мета: учити розкривати комунікативні вміння.

Дітям пропонується дати відповідь на такі питання: Що ви найбільше цінуєте в людині? Що вам не подобається в людях? На кого ви хотіли б бути схожими(героїв книг, мультфільмів, людей, яких ви знаєте)? Якого друга вихотіли б мати? Чому у деяких людей немає друзів? (Обговорення всіх цих питань)

II. Гра "Очі в очі" (2-3хв.)

Мета: розвивати почуття емпатії.

Виконується в парах. Дітям ставиться завдання "передивитись" суперника.

Погляд має бути рішучим і вольовим. Першим опускає очі більш слабкий духом.

III. Хвилинка пустування. (2-3хв.)

IV. 1. Етюд "Несміливий хлопчик" (3-5хв.)

Мета: розвиток упевненості у собі.

Учень перший раз прийшов у школу. Він несміливий, йому здається, що вчителька ним не задоволена, а учні на перерві його образять.

Виразні рухи: сидіти на кінчику стільця, коліна разом, руки на колінах, голова опущена.

ЗАНЯТТЯ 7 (40-45хв.)

Мета: Налаштування групи на спільну працю. Створення позитивної атмосфери.

Хід заняття:

I. Бесіда "Яким повинен бути хлопчик і якою дівчинка" (20-25хв.)

Мета: розширювати та поглиблювати знання про поняття "особистість"

ФСР: Всім подобається хлопчик, якщо він активний, сміливий, спритний, сильний, а ще розумний, культурний. Хлопчик – майбутній захисник/ Батьківщини. Йому не до лиця плач, істерика. Хлопчик вміє користуватись молотком, лопатою, займається спортом. Він працелюбний і витривалий, повинен твердо дотримуватись слова. Це – по-чоловічому. Хлопчик з повагою ставиться до дівчат

Дівчинка миролюбива, не грубіянить, не б'ється, а навпаки, мирить ворогуючих. Вона в усьому, а особливо в навчанні, старанна і акуратна. У дівчинки обов'язково має бути гарний смак. Її зачіска, одяг, взуття завжди впорядку, вона гарно ходить. Дівчинка – добра, і хлопчики вчаться у неї доброти. Якщо треба, вона може бути і строгою, діловою і сміливою. Дівчинка краще за хлопчика бачить стан іншої людини і готова допомогти добрим словом і ділом. Дівчинка з повагою ставиться до хлопчиків.

ЗАНЯТТЯ 8 (55-60хв.)/ Мета: Розвивати комунікативні вміння, виховувати доброзичливе ставлення до однолітків.

Хід заняття

I. Бесіда "Про темперамент" (15-20хв.)

Мета: розширення знань про себе як особистість.

ФСР.: Люди відрізняються одне від одного вже з моменту народження. І одна з відмінностей - це відмінність за темпераментом. Людина не може бути могутньою, важкою, широкоплечною і в той же час тонкою, легкою, спритною і верткою. Один могутній, а інший спритний. Людям потрібний трактор, щоб орати землю, вантажівка, щоб перевозити вантажі, але їм потрібна і швидка легкова машина. Так і з людьми. Двоє воїнів беруть участь у штурмі фортеці. Один сильний і колодою проламає ворота; інший - спритний і швидкий, він перелізає через стіну. Хіба вони не корисні один одному? Один схожий на тигра, другий - на лисицю, пантеру; третій - на слона, буйвола. Один напористий і непробивний, як танк, другий - жвавий, рухливий, як ртуть, третій – повільний, але надійний, як кам'яна стіна. І ці вроджені відмінності – три темпераменти. Кожний з вас має від природи свій темперамент.

ЗАНЯТТЯ 9(50-55хв.) Мета: Розуміти важливість кожної особистості.

Хід заняття

I. Бесіда "Про характер" (10-15хв.)

Мета: розширення знань про себе як особистість.

Темперамент вроджений. На його основі в дитинстві формується характер. Водного – хороший характер, в іншого – важкий, поганий. З людиною, в якій хороший характер, легко і надійно. Люди віддають перевагу саме таким. Що таке поганий характер? Частіше за все це егоїзм. Чому люди засуджують егоїзм? Егоїст любить тільки себе, не розуміє інтереси і біль інших. А чи є такі серед вас? Поганий характер – це сварливість, скупість, злість, безцеремонність, боязкість, грубість. Людям, в яких переважають такі риси характеру, дуже важко, тому що їх ніхто не поважає.

II. Етюд "Хочу, і все!" (3-5хв.)

Мета: розвивати вміння виявляти свої почуття.

Хлопчик прийшов з мамою в магазин, щоб купити кеди. В цьому ж магазині продавались велосипеди. Я хочу цей велосипед, - сказав хлопчик. Мама показала йому гроші в гаманці і пошепки сказала, що у неї немає грошей на велосипед. А мені що до цього! - голосно закричав хлопчик і навіть тупнув ногою. - Хочу, і все! Мама озирнулась і побачила, що покупці і продавці дивляться на її сина. Вона потягнула хлопчика за руку, щоб вийти з ним швидше з магазину, але він підігнув ноги під себе і повалився назад. У мами не вистачило сил, щоб утримати руку сина в своїй руці... І ось він лежить на брудній підлозі, гупає кулаками в підлогу, копає ногами повітря і, вигинаючи спину, повторю емоційним капризним голосом: "Хочу! Хочу, і все!"

Запитання: 1. Вам подобається поведінка хлопчика в магазині? Чому?
2. Що йому належало зробити?

ЗАНЯТТЯ 10 (50-55хв.)

Мета: зрозуміти важливість кожної особистості, допомогти у розвитку самосвідомості.

Хід заняття

I. Бесіда "Ще раз про характер" (10-15хв.)

Мета: розширення знань про себе як особистість.

ФСР.: На минулому занятті ми зосередили увагу на негативних рисах характеру, таких, яких потрібно позбутися. Але в кожній людині обов'язково є позитивні риси характеру, якими вона пишається. Як ви думаєте, які риси характеру прикрашають людину?

II. 1. Вправа "Мій характер" (7-10хв.)

Мета: вміння виражати своє "Я"

ФСР.: Зараз кожний подумає і назве ті хороші риси, які притаманні його характеру. Вправу виконують всі учасники по колу.

ФСР.: Я дуже рада, що кожен з вас знайшов у собі щось хороше і сподіваюсь, що зкожним днем часточка хорошого у вашому характері буде більшати, а часточка поганого ставати меншою.

ДОДАТОК Г

А К Т

обстеження житлово-побутових умов проживання

« _____ »
Комісією, в складі: _____

м.Хмельницький

в присутності _____

обстежили будинок (квартиру) № _____ по вул. _____
з метою виявлення осіб, які в ньому проживають.
Житловий будинок (квартира) належить _____Житлова площа будинку (квартири) становить _____ кв.м.
Згідно будинкової книги на житловій площі будинку (квартири)
zareestrovani nastupni meshkantsi:

На час перевірки дійсно проживають:

Підписи :

Члени комісії : _____

_____

_____